

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत एम.ए. दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति तयार पारिएको हो ।

१.३ विषयपरिचय

वीरेन्द्रबहादुर शाहको जन्म वि.सं. १९८० साल भदौ २ गते भएको हो । उनको जन्म वाग्मती अञ्चलको काठमाडौं जिल्लाको डिल्लीबजारमा सुसंस्कृत खानदानी शाह परिवारमा भएको थियो ।^१ पिता गेहेन्द्रबहादुर शाह र माता सौभाग्यकुमारी शाहका चौथो सन्तानको रूपमा जन्मेका वीरेन्द्रबहादुर शाहका माता र पिता दुवैको स्वर्गारोहण क्रमशः वि.सं. २०३६ साल र २०२४ सालमा भएको थियो । वीरेन्द्रबहादुर शाहका तीन जना दाजुहरू एक जना भाइ एउटी दिदी र एउटी बहिनी जन्मेका हुन् । तीमध्ये वीरेन्द्रबहादुर शाह सबैभन्दा मिलनसार (साना, ठूला, वृद्ध, धनी, गरिब) सबैसँग समान व्यवहार गर्ने स्वभावका छन् ।^२

‘वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन’ यस शोधकार्यको शीर्षक रहेको छ । वीरेन्द्रबहादुर शाह आत्मकथाकार हुन् । उनको ‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’

^१ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^२ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

शीर्षकको आत्मकथात्मक कृति २०६३ सालमा नइ प्रकाशनद्वारा प्रकाशित भएको थियो ।
उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गर्न यस शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

१.४ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधकार्यका निम्नलिखित समस्याहरू रहेका छन् :

- १) वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनी के कस्तो छ ?
- २) वीरेन्द्रबहादुर शाहको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू के कस्ता छन्?
- ३) वीरेन्द्रबहादुर शाहको कृतित्व कस्तो छ? र नेपाली साहित्यमा उनको खास योगदान के हो ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य निम्नलिखित उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको छ :

- १) वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनी पहिल्याउनु,
- २) वीरेन्द्रबहादुर शाहको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू पहिल्याउनु
- ३) वीरेन्द्रबहादुर शाहको कृतित्वको पहिचान गर्नु र नेपाली साहित्यमा उनको खास योगदान पत्ता लगाउनु ।

१.६ पूर्वाध्ययनको विवरण

साहित्यकार वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनी व्यक्तित्व तथा कृतित्वको अध्ययनका क्रममा हालसम्म गरिएका छिटपुट चर्चाबाहेक उनका बारेमा विशद, विस्तृत तथा व्यवस्थित अध्ययन भएको पाइँदैन । उनका बारेमा आजसम्म गरिएका छिटपुट चर्चापरिचर्चाहरू यस प्रकार छन् ।

- क) नरेन्द्रराज प्रसाईँद्वारा लिखित, नइ प्रकाशनद्वारा २०६३ सालमा प्रकाशित 'नारीचुली' शीर्षक कृतिको प्रकाशनको सिलसिलामा प्रकाशकीय भूमिका लेख्ने क्रममा प्रसाईँले वीरेन्द्रबहादुर शाह 'लवराजा' लाई नेपाली भाषा प्रेमी, सादा जीवन उच्च विचारका कुबेरका रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

ख) ललितत्रिपुरासुन्दरीद्वारा लिखित नई प्रकाशनद्वारा २०६४ सालमा प्रकाशित 'राजधर्म' शीर्षक कृतिको दोस्रो संस्करणको प्रकाशकीय भूमिकामा पनि वीरेन्द्रबहादुर शाह 'लवराजा' को नाम उल्लेख गर्दै उनलाई नेपाली साहित्य प्रेमी, नेपाली भाषा प्रेमी व्यक्तित्वकै रूपमा चर्चा गरिएको छ । 'लवराजा' कै आर्थिक सहयोगबाट 'राजधर्म' कृतिले दोस्रो पटक प्रकाशित भई पाठकसामु आउन सफल भएको कुरा जानकारी दिँदै उनको भाषा साहित्य र साहित्य स्रष्टाप्रतिको माया, ममता आदिलाई स्पष्ट पारिएको छ ।

उपर्युक्त दुई प्रसङ्गमार्फत वीरेन्द्रबहादुर शाहको साधारण जीवन, भाषा र साहित्य प्रेमी व्यक्तित्वको सामान्य चर्चापरिचर्चा मात्र गरिएको छ । उनको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा यी अध्ययनहरूमा केही उल्लेख पाइँदैन ।

उनको कृति 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' प्रकाशित भएपछि भने उनका कृतिका बारेमा केही कुरा उल्लेख गरेका छन् । ती यसप्रकार छन्:

ग) नरेन्द्रराज प्रसाईंले 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' (२०६३) आत्मकथाको प्रकाशकीय भूमिकाकोमा वीरेन्द्रबहादुर शाह एउटा बहुमुखी व्यक्तित्व भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनी खास गरेर नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा सुपरिचित व्यक्ति हुन् । नेपालको वनजङ्गलको विषयमा उनी ज्ञाता छन् भन्दै भन्डै आधा सय वर्ष उनले नेपालको वनजङ्गलसँग नजिक भएर बिताएको कुरा उल्लेख गरेका छन् र जीवनका उत्तरार्धतिर उनी आत्मकथाकारका रूपमा देखापरेका कुरा स्पष्ट पारेका छन् ।

घ) ईश्वरवल्लभले पनि 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' आत्मकथात्मक कृति पढेर वीरेन्द्रबहादुर शाहका बारेमा केही जानकारी दिएका छन् । उनका विचारमा "नेपाली वाङ्मयमा आत्मकथा लेखन विधा त्यति सशक्त नभएको परिप्रेक्ष्यमा वीरेन्द्रबहादुर शाह 'लवराजा'द्वारा एउटा सशक्त कृतिको निर्माण भएको छ । शाहबाट समयलाई आत्मसात् गरी त्यस सुन्दर र प्राञ्जल भाषाले विवरण गर्नु भन् एउटा ठूलो सत्यको खोजी भएको छ ।"

- ड) साहित्यकार घटाराज भट्टराईले पनि 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' शीर्षक आत्मकथाको पठन पश्चात् यस्तो भनाइ उल्लेख गरेका छन् :
- “वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' नेपाली आत्मकथाको इतिहासमा एउटा जीवन्त सृजना हो । अनुभूतिको तीव्रता, यथार्थमूलक घटना र प्रस्तुतिको कलात्मकताले नेपाली वाङ्मयको श्रीवृद्धिमा यसको आफ्नै वैशिष्ट्य रहेको छ ।”
- च) मोहन कोइरालाले “वीरेन्द्रबहादुर शाह 'लवराजा'द्वारा विरचित 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' नेपाली भाषा साहित्यको आत्मकथा विधाको सशक्त नमूना हो । प्रस्तुत कृतिमा शाहको व्यक्तिगत नालीबेली मात्र नभएर नेपाली इतिहासका रोचक दस्तावेज जोडिएका छन्” भन्ने उल्लेख गरेका छन् ।
- छ) श्यामदास वैष्णवले 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' कृति पठनकै क्रममा वीरेन्द्रबहादुर शाहका बारेमा यस्तो उल्लेख गरेका छन् :
- “भुक्तभोगी, अनुभवी, र घरानिया परम्पराका वीरेन्द्रबहादुर शाह 'लवराजा' को 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' नेपाली भाषा साहित्यको अभिवृद्धिका लागि महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हो । इतिहासका राजमार्ग, गोरेटा र गल्छेडाहरूसमेत समेटिएको प्रस्तुत कृति अनुकरणीय नमुनाका रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।”
- ज) सत्यमोहन जोशीले पनि 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' कृतिकै सम्बन्धमा “वीरेन्द्रबहादुर शाह 'लवराजा'द्वारा लिखित 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' मा नेपालको इतिहासलाई सघाउ पुऱ्याउने वंशक्रम र वंशपरम्परा नौलो पाराको आत्मजीवनीको वृत्तान्त नेपाली वाङ्मयको श्रीवृद्धिका लागि मात्र होइन, सिङ्गो नेपालको इतिहासकै लागि पनि ठूलो उपलब्धि भएको छ । शाहको दूरगामी सोचाइ र रोचक प्रस्तुति ज्यादै प्रशंसनीय छ ।”

माथि उल्लिखित सम्पूर्ण प्रसङ्गमा वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको बारेमा विस्तृत र विशद चर्चापरिचर्चा नगरी छोटो परिचय मात्र दिइएको छ ।

यसरी उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका सम्बन्धमा अभिसम्म विस्तृत रूपमा ठोस र प्रभावकारी अध्ययन भएको देखिँदैन ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य तथा महत्त्व

वि.सं. १९८० सालमा जन्मेर नेपालको प्रशासनिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण र जिम्मेवारीपूर्ण कार्य निर्वाह गरेका वीरेन्द्रबहादुर शाहले जीवनको उत्तरार्ध चरणबाट साहित्यप्रति रुचि देखाए पनि उनका बारेमा आजसम्म उपर्युक्त संक्षिप्त तथा सामान्य टिप्पणी बाहेक विस्तृत रूपमा सुव्यवस्थित तथा समग्र रूपमा गरिने प्रस्तुत शोधकार्य स्वतः औचित्यपूर्ण देखिन्छ र वीरेन्द्रबहादुर शाहका जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको विवेचनामा आधारित प्रस्तुत शोधकार्यको आफ्नै महत्त्व पनि छ ।

१.८ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्य गर्दा मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसैगरी वीरेन्द्रबहादुर शाहका जीवनी र व्यक्तित्व तथा अन्य सम्बद्ध विषयका बारेमा उनीसँगै र सोधपुछ गरेर पनि सामग्री जुटाउने काम गरिएको छ । यसरी सङ्कलित सामग्रीको प्रस्तुतीकरण वस्तुपरक तथा विश्लेषणात्मक विधिले गरिएको छ । जीवनी र व्यक्तित्वका अध्ययनका क्रममा जीवनीपरक समालोचना पद्धतिको उपयोग गरिएको छ भने उनका कृतिहरूको विवेचनाका क्रममा सम्बद्ध साहित्य सिद्धान्तको पनि आधार लिइएको छ ।

१.९ सीमाङ्कन

वीरेन्द्रबहादुर शाह आत्मकथाकार हुन् । शीर्षक अनुसार प्रस्तुत शोधकार्यमा वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनी, व्यक्तित्व र हालसम्म प्रकाशित कृतिका बारेमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । यही नै यस शोधकार्यको सीमा हो ।

१.१० शोधकार्यको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्न निम्नलिखित पाँच परिच्छेदहरूमा विभक्त गरिएको छ :

- १) पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय
- २) दोस्रो परिच्छेद : वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनीको अध्ययन
- ३) तेस्रो परिच्छेद : वीरेन्द्रबहादुर शाहको व्यक्तित्वको अध्ययन
- ४) चौथो परिच्छेद : वीरेन्द्रबहादुर शाहको कृतित्वको अध्ययन
- ५) पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार / निष्कर्ष

यसरी प्रस्तुत शोधकार्यलाई उपर्युक्त पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । आवश्यकताअनुसार उपर्युक्त प्रत्येक परिच्छेदलाई विविध शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा समेत विभाजन गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनीको अध्ययन

२.१ जन्म र जन्मस्थल

वीरेन्द्रबहादुर शाहको जन्म विक्रम सम्बत् १९८० साल भदौ दुई गते शनिवारका दिन काठमाडौंको डिल्लीबजारमा भएको हो ।^३

२.२ पुर्खा, वंशपरम्परा तथा पारिवारिक पृष्ठभूमि

वीरेन्द्रबहादुर शाहको वंशपरम्परा राष्ट्रनिर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको वंशावलिमा गाँसिएको छ । पृथ्वीनारायण शाहकी नातिनी विलासकुमारीका पति रणभीम शाह नै उनका पुर्खा हुन् ।^४ उनकै पालादेखि नै सल्यानी राजाको प्रथा चलेको थियो । वीरेन्द्रबहादुर शाहको पुर्ख्यौली थलो सल्यान हो ।^५ पुर्खाहरूको सम्बन्धमा खोजबिन गर्दा उनीभन्दा तीनपुस्ता पूर्वका केशरिबहादुर शाहसम्मको नामावली प्राप्त भएको छ । यिनै केशरिबहादुरका छोरा शमशेरबहादुर शाहले १९१९ सालमा सल्यानमा जन्म लिएका थिए ।^६ वीरेन्द्रबहादुर शाहका जिजुबाजेले सम्बत् १९३७ सालमा अठार वर्षको उमेरमा भीमकुमारी शाहसँग पहिलो विवाह गरेका थिए । भीमकुमारी शाह श्री तीन महाराज वीरशमशेर ज.व.रा. की भान्जी थिइन् । त्यसैगरी शमशेरबहादुर शाहले दोस्रो विवाह उनी पैतीस वर्षको हुँदा वीरशमशेरकी सुपुत्री इन्द्रदिव्येश्वरी राणासँग गरेका थिए ।

जेठी महारानी भीमकुमारी शाहबाट दुई छोरा गेहेन्द्रबहादुर शाह, छत्रबहादुर शाह तथा एक छोरी गिरिराजकुमारी जन्मेका थिए ।^७ तिनै गेहेन्द्रबहादुर शाह र सौभाग्यकुमारी शाहबाट क्रमशः जितेन्द्रबहादुर शाह, नरेन्द्रबहादुर शाह, सुरेन्द्रबहादुर शाह, वीरेन्द्रबहादुर शाह, देवेन्द्रबहादुर शाह छोराहरू तथा अचला शाह र लक्ष्मी शाह छोरीहरू जन्मेका थिए । तीमध्ये वीरेन्द्रबहादुर शाह काइँला छोरा हुन् । बाजे कै समयदेखि वीरेन्द्रबहादुर शाहका परिवार काठमाडौंमा बसोबास गर्दै आएका थिए । उनीहरू राज्यसञ्चालनका क्रममा

^३ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^४ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^५ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^६ वीरेन्द्रबहादुर शाह, **मेरो पूर्ववर्ती कथा** (काठमाडौं: नइ प्रकाशन, २०६३) पृष्ठ २१ ।

^७ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

सल्यानबाट काठमाडौं आउजाउ गर्थे । अर्को तर्फ जिजुबाजेकै समयदेखि काठमाडौंका राणा तथा चौतरिया भारदारहरूसँग बैवाहिक सम्बन्ध भएकाले ससुरालीको बलियो नाता बाँधेका थिए । यसैबीच बाजे, जिजुबाजेकै समयदेखि वीरेन्द्रबहादुर शाहको पालासम्म नै दरबारमा राम्रो सम्बन्ध भइरहेको पाइन्छ ।^६

२.३ नामाकरण

वीरेन्द्रबहादुर शाहको न्वारनको नाम 'तपेन्द्रबहादुर शाह' हो ।^९ पछि बोलाउने नामका रूपमा 'वीरेन्द्रबहादुर' राखियो । घरमा आमाले उनको नाम 'लवराजा' 'राजाबाबु' आदि राखेको कुरा उनी स्वयम् बताउछन् ।

२.४ बाल्यकाल र पालनपोषण

वीरेन्द्रबहादुर शाहले बाल्यकालमा आफ्ना बाबु आमाबाट पर्याप्त माया र ममता प्राप्त गरेका थिए । सल्यानी राजा केशरिबहादुर शाहका पनाति, शमशेरबहादुर शाहका नाति तथा गेहेन्द्रबहादुर शाहका छोराको रूपमा सम्बत् १९८० भदौ दुई गतेका दिन वीरेन्द्रबहादुर शाहको जन्म भएको थियो । आफ्नो परिवार शाहवंशसँगको निरन्तरता र आमा सौभाग्यकुमारी राणाको छोरी भएकाले घर र मामाघर दुवैको आर्थिक अवस्था उच्च स्तरको थियो । त्यसैले वीरेन्द्रबहादुर शाहको बाल्यकाल सुखपूर्वक नै बितेको पाइन्छ ।

वीरेन्द्रबहादुरका मावलीका हजुरआमा पदमकुमारी र हजुबुबा जुद्धशमशेरले पनि उनको बाल्यकालमा हेरबिचार गरेका थिए । फुर्सदका समयमा धेरै समय उनी मामाघरमा नै बिताउँथे । मामाका छोरा युवराजशमशेर पनि शाहका सहपाठी थिए । यसरी वीरेन्द्रबहादुर शाह बाल्यवस्था छँदादेखि नै उनको परिवारको आर्थिक अवस्था उच्च स्तरीय भएकाले आफ्ना बाबु-आमा तथा राणा परिवारको स्नेहमय वातावरणमा उनको पालन पोषण भएको थियो ।

^६ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^९ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

२.५ चूडाकर्म

वीरेन्द्रबहादुर शाहको बाल्यवस्था काठमाडौंको डिल्लीबजारमा बितेको थियो । उनको चूडाकर्म संस्कार पनि आफ्नै जन्मस्थल डिल्ली बजारमा नै सम्पन्न भएको थियो । उनका बाबु गेहेन्द्रबहादुर शाहले वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई नौ वर्षका उमेरमा चूडाकर्म संस्कार गरिदिएका थिए ।^{१०}

२.६ शिक्षादीक्षा

वीरेन्द्रबहादुर शाहको जन्म शिक्षित सल्यानी शाह परिवारमा भएको थियो । उनका बुबा आफ्ना समयकाप्रतिष्ठित सल्यानी राजाका छोरा थिए । वीरेन्द्रबहादुर शाहको आमा पनि श्री ३ जुद्धशमशेरकी साईली छोरी भएकाले घरमा नै दरवारीया शिक्षादीक्षा प्राप्त गरेकी सौम्य शिक्षित नारी थिइन ।

वीरेन्द्रबहादुरका बुबा गेहेन्द्रबहादुर राजा भएकाले उनको धेरै समय राज्यव्यवस्थामा नै बित्ने गर्थो तैपनि उनले सानैदेखि छोराको प्रारम्भिक शिक्षामा ध्यान दिएको पाइन्छ । प्रथमतः आफ्नी आमा सौभाग्यकुमारी शाहको काखमा नै क, ख, रा को अक्षर आरम्भ गरेका थिए ।^{११} आफ्नी आमाबाट नै उनले सानातिना जोडघटाउ गर्न पनि सिकेका थिए । त्यसैबेला उनले कतिपय स्तोत्रहरू सरस्वती, दुर्गाकवज, कौमुदी, कण्ठ गरेका थिए ।^{१२}

वीरेन्द्रबहादुर शाहको उमेर बढ्दै गएपछि उनका बाबुले छोराको शिक्षादीक्षाका लागि घरमा नै शिक्षक राखिदिएका थिए । उनले अनौपचारिक शिक्षा घरमा नै हासिल गरे, औपचारिक शिक्षाका लागि दरवार हाइ स्कूलमा कक्षा सातमा भर्ना भए । त्यहाँको तीन वर्षे पढाइ सकेपछि वीरेन्द्रबहादुर शाह म्याट्रिक परीक्षा दिन बनारस गए । त्यहाँ परीक्षा दिई उत्तीर्ण समेत भए । त्यसपछि उच्च शिक्षाका क्रममा बनारस मै बसेर केही तालिमहरू लिए ।

^{१०} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{११} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१२} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले पढाइका क्रममा आफ्नो भलो चिताउने गुरुहरूमा रुद्रराज पाण्डे, लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, देवीप्रसाद रिमाल, खड्गध्वज, चन्द्रलाल सिंह, वासुदेभ भट्टराई आदिलाई आदरसम्मान गर्थे । उनको समयका पच्चीस जना सहपाठीहरू मध्ये रेणुलाल सिंह सबैभन्दा चलाख थिए । त्यसपछि मधुसुदनराज राजभण्डारी पनि मेहनती विद्यार्थी थिए । वीरेन्द्रबहादुर शाह पनि पढाइमा रुचिराख्ने विद्यार्थी थिए । उनी साथीभाइ सबैसँग राम्रो मेल मिलाप कायम राख्दथे । आफूभन्दा सानालाई माया र ठूलालाई आदर सत्कार गर्ने व्यक्ति थिए ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहका समयमा हुकुमी शासन चल्दथो । त्यस बेला उच्च ओहदाका कर्मचारीहरू सबै राणाहरू नै हुन्थे । उनीहरूले व्यक्तिको कार्यलाई हेरेर मौखिक रूपमा नै बढुवा गरि दिन्थे । पढाइलेखाइका हिसावले पढोन्नती हुने व्यवस्था थिएन । त्यसैकारणले आर्थिक रूपमा सबल रहेर पनि उच्च शिक्षालाई वीरेन्द्रबहादुर शाहले अगाडी बढाएनन् । सामान्य तालिमबाट नै डी.एफ.ओ.देखि लिएर राजपरिषदको सचिव तथा सदस्यसम्म बनेका थिए ।^{१३}

यस्ता मिलनसार व्यक्तित्वको शिक्षादीक्षा डिल्लीबजार, दरबार हाइस्कूल तथा बनारस र देहरादुन हुँदै समाप्त भएको जानकारी पाइन्छ ।

२.७ विवाह

वीरेन्द्रबहादुर शाह १९८० सालमा काठमाडौंको डिल्लीबजारमा जन्मेका थिए । उनको बाल्यकाल पिता गेहेन्द्रबहादुर शाह र माता सौभाग्यकुमारी शाहको पालनपोषणमा सुखपूर्वक नै बितेको थियो ।

वीरेन्द्रबहादुर शाह सल्यानी राजाका छोरा थिए । उनी राजसीखान्दानमा, भोग विलासपूर्ण वातावरणमा हुर्केर पनि आजिवन अविवाहित रहे । उनको किन विवाह हुन सकेन भन्ने प्रश्न प्रश्नकै रूपमा रहेको पाइन्छ । तैपनि रहस्यलाई खोतल्ने क्रममा उनका नजिकका

^{१३} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

मित्र नरेन्द्रराज प्रसाईका अनुसार वीरेन्द्रबहादुर शाहले विवाह नगर्नुको कारण यस्तो पाइन्छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको यौवन अवस्थामा नेपालको उच्चघरनिया नारीसँग प्रेम सम्बन्ध रहेको थियो । उनको प्रेम सम्बन्ध वैवाहिक चौतारीमा परिणत गर्न नपाउँदै उनको प्रेमिकाको नेपालकै अतिउच्च तथा प्रतिष्ठित व्यक्तिसँग विवाह भएकोले शाहमा प्रेम वियोग पर्न गयो । तैपनि उनले दैहिक प्रेमभन्दा भावनाको प्रेम नै ठूलो भन्दै आफ्नो प्रथम प्रेमिकाकै समर्पणमा आजिवन अविवाहित रहने निर्णय गरेको जानकारी पाइन्छ ।

२.८ बसोबास

वीरेन्द्रबहादुर शाहको स्थायी बसोबास बागबजार सल्यान हाउसमा छ ।^{१४} उनले पढाइका सन्दर्भमा बनारसमा र आजीविका क्रममा काठमाडौं, विराटनगर, धनगडी, परासी, कैलाली, खलङ्गा, पश्चिम बङ्गाल, जर्मन, थाइल्यान्ड आदि ठाउँहरूमा अस्थायी बसोबास गरेपनि हाल सल्यान हाउसमा नै बसेका छन्। उनको घर साँढेदुई तले रहेको छ ।

२.९ आजीविका

वीरेन्द्रबहादुर शाहको बाल्यकाल माता-पिताको स्नेहमय छहारीमा सुखकासाथ बितेको थियो । राजाका छोरा भएकाले आर्थिक स्थिति बलियो थियो । तैपनि सानैदेखि स्वावलम्बी गुणका धनी शाहले (स्वतन्त्र) आजीविकाका लागि धेरै स्थानहरूमा कार्य गरेका थिए । सरकारी सेवामा प्रवेश गर्दै वि.सं. २००६ सालमा शाही नेपाली सेनाको क्याप्टेन पदमा नियुक्त भएर कार्य गरेका थिए ।^{१५}

त्यसैगरी वीरेन्द्रबहादुर शाहले २००७ सालमा काठमाडौंमा वनविभागका रेन्जर, फरेस्टरहरूलाई (पढाउने) शिक्षण अथवा प्रशिक्षण कार्य गरेका थिए । त्यसपछि २००८-९ सालसम्म भ्नापा जिल्लाको, २०१० देखि १३सम्म नवलपरासी जिल्लाको, २०१०देखि २३सम्म जनकपुर सर्कलको कन्जर्भेटर, २०२४ सालदेखि २७ सालसम्म कञ्चनपुरको प्रमुख वन कार्यालयमा कन्जर्भेटर पद समाल्दै जिल्ला वन अफिसर भएर वन मन्त्रालयका योजना,

^{१४} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१५} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

नीति, निर्देशन निर्माण गर्ने गरिमामय पद र जिम्मेवारीपूर्ण कार्य सफल गरेका कुरा उल्लेख छन् ।

त्यसपछि वीरेन्द्रबहादुर शाहले वि.सं. २०२९ सालदेखि २०३२ सालसम्म कोसी अञ्चलाधीश भएर कार्यभार सञ्चालन गरेका थिए । उनले २०४५ सालमा वनमन्त्रालयबाट अवकास लिई सवैधानिक पदहरू समालेका थिए । जसमा २०५९ साल फागुन सात गते राजपरिषद्को सदस्य पदमा मनोनित हुँदै २०६२ सालसम्म कार्य गरेको उल्लेख पाइन्छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहका जीवनमा कहिल्यै अभाव र सड्कटका अवस्थाहरू आइनपरेपनि निरन्तर अथक प्रयास गर्दै जीवन जिएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । उनले जीवनमा विवाह पनि नगरी बसेका थिए । उनमा छोरा छोरीको पालन पोषण शिक्षा दीक्षाको चिन्ता पनि नपरेको र त्यसका लागि आर्थिक भार समेत नपर्दा पनि जीवनभरि नै जागिर खाएर सच्चा कर्मचारीको नमुना बनेका छन् । अहिलेको परिप्रेक्ष्यमा उनी आर्थिक रूपमा आफूलाई सन्तोष नै ठान्दछन् ।

२.१० भ्रमण

वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफूलाई जीवनभरि वनजङ्गल र जङ्गली जनावरको साथमा घुमिरहने वन चरिका रूपमा चित्रण गरेका छन् । जीवनभरि अविवाहित बसेका शाहलाई घरपरिवार पत्नी छोरा छोरीको वातावरणको अनुभव नै भएन । बरु उनी वन नै आफ्नो घर र त्यहाँका चराचुरुङ्गीहरूको बोली छोरा छोरीको बोली ठान्दै जङ्गलमा नै रमाएका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले जागिरको सुरुवात २००६ सालदेखि गर्दै अवकाशप्राप्त समयसम्ममा नेपाल तथा भारत, जर्मन, थाइल्यान्ड आदि देशहरूको भ्रमण गरेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाह आजीविकाका क्रममा नै बनारस, लखनउ, नयाँदिल्ली, विराटनगर, परासी, हरिद्वार, बद्रीकेदार, सुनौली, मुक्तिनाथ, खप्तड, कालिञ्चोक, भापा, मोरङ्ग, सुनसरी, जनकपुर, कन्चनपुर, कैलाली, तेह्रथुम आदि भूभागमा पैदलयात्रादेखि रेल, मोटर, राँगा गाडा, साथै हवाईजहाज जस्ता यातायातका साधनहरूको प्रयोगबाट भ्रमण

गरेका छन् । उनी नेपालभित्रै र नेपाल बाहिर सञ्चालित हुने विभिन्न गोष्ठी, सेमिनार, भेला जस्ता कार्यक्रमहरूमा सहभागी हुँदै नेपालका पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मका प्रायः सम्पूर्ण ठाउँहरूको भ्रमण गरेको बताउँछन् ।^{१६}

२.११ रुचि तथा स्वभाव

वीरेन्द्रबहादुर शाह सानैदेखि जिज्ञासु स्वभावक थिए । उनका रुचिका विषयहरू पनि धेरै थिए । नाच, गाउन, ठट्टा रमाइलो गर्न, उद्घोषण गर्न, नेतृत्व गर्न, अध्ययन गर्न, अध्यापन गर्न, मनोरञ्जन लिन, साहित्यिककृति पढ्न उनी विशेष रुचाउथे ।

वीरेन्द्रबहादुर शाह सानैदेखि आफ्ना समकालीन साथीहरूलाई भेला गराएर नाच्ने गाउने कार्य गर्दथे विद्यार्थी-जीवनमा प्रवेश गरेपछि उनको यस रहरले औपचारिकता प्राप्त गर्‍यो । विद्यालयमा आयोजना गरिने नृत्य तथा सङ्गीतप्रतियोगितामा उनी उत्सुकतापूर्वक सहभागी हुन्थे । तर उनले नाचगानमा कुनै पनि पुरस्कार भने प्राप्त नगरेका कुरा उनी बताउँदछन् ।^{१७}

वीरेन्द्रबहादुर शाह स्वअध्ययनकार्यलाई पनि उत्तिकै महत्त्व दिन्थे । साथै अन्य क्रियाकलापमा पनि सरिक हुन्थे । दरबार हाइस्कूलमा भानु-जयन्तीमा रामायण पाठ गर्ने, गीता पाठ गर्ने कुरा उनी आफै बताउँछन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले तर्कप्रतियोगिता/वक्तृत्वप्रतियोगिताहरूमा कुशल तार्किक वक्ताको नमुना देखाउँथे । राजपरिषदको भेलामा सहभागिता जनाउँदा होस् तथा थाइल्याण्डको वनसम्मेलनमा र त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा राजाहरूका तस्विर अनावरण गर्ने कार्यक्रममा होस् उनले आफ्ना तर्कहरू पेस गरेको कुरा बताउँछन् । उनले २०६२ साल असोज १४ गतेको त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमान स्थलमा भएको कार्यक्रममा सभापतित्वको आसनबाट तर्कपूर्ण मन्तव्यहरू व्यक्त गरेको कुरा आत्मा कथामा उल्लेख छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाह एकान्त वातावरणमा एकलै बसेर अध्ययन गर्न मनपराउँथे । आफूले प्राप्त ज्ञानका बारेमा आफ्ना साथी सहपाठीहरूसँग छलफल गर्थे । यसरी एकल र

^{१६} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१७} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

सामुहिक अध्ययन गर्नु पनि उनको रुचिको विषय थियो भन्ने कुरा उनी आफै बताउँछन् । साथीभाइको सामीप्यमा सधै रम्ने रमाउने कुरा आत्मकथात्मक कृति 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' का शीर्षकहरू मेरा अग्रज तथा मित्रहरू, वनविभागका मेरा सहयोगी साथीहरू/मित्रहरूबाट थप प्रमाण मिल्दछ ।

यसरी वीरेन्द्रबहादुर शाहमा एउटा सामान्य मान्छेमा हुने रुचि तथा स्वभाव पाइन्छ । उनी चलाख निडर र हक्की पनि थिए । उनी राजपरिवारका व्यक्ति भएकाले सानैदेखि सुविधाभोगी पनि थिए । पौडी खेल्ने, तीर्थाटनको भ्रमण गर्ने, हात्तीमा सवार, घोडाचढेर हिँड्ने, वनजङ्गलको हराभरामा विभिन्न जनावरहरूको सिकार खेल्ने, मासु पोलेर र पकाएर खाने, जनावरहरूको छाला र सिङ्गहरूलाई कोठामा सजाउने खालका रुचि तथा स्वभाव उनमा रहेको पाइन्छ ।

२.१२ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव

वीरेन्द्रबहादुर शाह साहित्यिक प्रखर व्यक्तित्व होइनन् । उनको पूर्वार्धचरण जिम्मेवारीपूर्ण प्रशासनिक व्यक्तित्व निर्माणमा बितेको थियो । उनका घरमा नै दाजु सुरेन्द्रबहादुर शाहले साहित्य रचना गर्थे । त्यतिमात्रै नभई उनले सानै उमेरदेखि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा जस्ता महान् साहित्य स्रष्टाको सामीप्य प्राप्त गरेकाले साहित्यप्रति चाख भने पहिलेदेखि नै थियो ।

आजीविकाकै क्रममा वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्ना भोगमूलक जीवन कहानीहरू डायरीमा सञ्चित गरेका थिए । उनले जीवनको उत्तरार्धमा जागिरबाट अवकास प्राप्त जीवन बिताउने क्रममा ती तथ्यहरूलाई परिमार्जन गर्दै आत्मकथात्मक कृति 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' निर्माण गर्न सफल भए । त्यस कार्यमा नरेन्द्रराज प्रसाई र इन्दिरा प्रसाईको प्रेरणा, प्रभाव र सक्रियताको ठूलो भूमिका रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

निष्कर्षमा भन्ने हो भने वीरेन्द्रबहादुर शाहले साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, श्यामदास वैष्णव, आफ्नै दाजु सुरेन्द्रबहादुर शाह, तथा प्रसाई दम्पतिहरूबाट प्राप्त गरेको पाइन्छ ।

२.१३ पारिवारिक वियोग

वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्नो जीवनको छयासी वर्ष लामो यात्रामा आफ्ना परिवारका धेरै सदस्यहरूसँगको विछोडको पीडा खप्न परेको थियो । उनले सबैभन्दा पहिला पिता गेहेन्द्रबहादुर शाहको संवत् २०२४ साल फागुन पन्ध्र गते देहावसानको पीडा खप्नु पर्‍यो । बाबुको देहावसानले उनलाई सबै पृथ्वी नै एकलो, असाहाय भएको अनुभव भयो । तैपनि ईश्वरसँग धैर्य धारणाको शक्ति माग्दै दिन बिताइरहे । त्यसको केही वर्ष पछि २०३६ सालमा माता सौभाग्यकुमारी शाहको पनि देहावसान भयो । त्यसपछि वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफू पूरै एकलो भएको दुःख र पीडा सहनुपर्‍यो । उनी मातृपितृ दुवै न्यानो मायाबाट वञ्चित भए पनि त्यस्तै मायाममता दाजुहरूबाट प्राप्त गर्ने ईश्वरीय कामना गर्दै उनले दिन बिताउन थाले ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहका दाजुभाइले पनि दीर्घायुको वसन्तहरू प्राप्त गर्न सकेनन् । त्यसैक्रममा उनका बुबातुल्य दाजु सुरेन्द्रबहादुर शाहको २०३४ सालमा क्यान्सर रोगका कारणले निधन भयो । त्यसैगरी पाँच/छ वर्ष पछि कान्छो भाइ देवेन्द्रको देहावसान भयो । एवं रीतले दाजु जितेन्द्रको २०४१ सालमा निधन भयो । भतिजा गोपेन्द्रबहादुर शाहको २०५७ सालमा देहावसान भयो ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहका पाँच दाजुभाइहरूमध्ये हालका दिनमा काईला वीरेन्द्रबहादुर शाह मात्रै (बाँकी) जीवित छन् ।^{१५} यसरी शाहले आफ्नो जीवनका छयासी वसन्तहरूमा बाबुआमा, दाजुभाइ, दिदी, भतिजा आदिको मृत्युशोकलाई बेहोर्नु परेको देखिन्छ ।

२.१४ मानसम्मान तथा पुरस्कार र पदहरू

वीरेन्द्रबहादुर शाहले साहित्य लेखन आजीविकाका हिसाबले नगरी कृतित्वका लागि गरेको देखिन्छ । आजीविकाका क्रममा साही नेपाली सेनाको क्याप्टेन पदमा नियुक्तहुँदै अगाडि बढेका थिए । यसैगरी वीरेन्द्रबहादुर शाहले वन मन्त्रालय अन्तर्गत रहेर प्रमुख वन अधिकृत, कन्जर्भेटर, चीफ कन्जर्भेटर जस्ता पदहरू सम्हाल्ने क्रममा विविध पदहरू र पुरस्कार प्राप्त गरेका थिए । तिनीहरूको विवरण यस प्रकार छन् :

^{१५} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

- १) वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई राजा वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहका समयमा २०२९ साल फागुनमा कोसी अञ्चलको अञ्चलाधीश पदमा नियुक्त गरियो ।
- २) त्यसैगरी राजा वीरेन्द्रकै समयमा २०३९ साल फागुनबाट वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई राजसभाको सचिव जस्तो गरिमामय पद प्राप्त भएको थियो ।
- ३) यसैक्रममा राजा ज्ञानेन्द्रको शासन कालमा उनलाई २०५९ साल फागुन ७ गते राज परिषद्को सदस्य जस्तो पदीय जिम्मेवारी प्राप्त भएको थियो ।

मान सम्मानका क्रममा पनि वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई त्यस्तै महत्त्वपूर्ण सम्मानहरू प्राप्त भएको देखिन्छ :

- १) वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई २०२७ साल फागुन २८ गते राजा महेन्द्रद्वारा सेवापदक प्राप्त भएको थियो ।
- २) त्यसैगरी राजा वीरेन्द्रका समयमा २०४० सालमा गोरखा दक्षिणबाहु (दोस्रो) पुरस्कार प्राप्त भएको थियो ।
- ३) वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई राजा ज्ञानेन्द्रको समयमा २०५९ साल असार २३ गते त्रिशक्तिपट्ट (दोस्रो) प्राप्त भएको थियो ।

यसरी जीवनको छयासी वसन्तहरू पार गरेका वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई जीवनमा माथि उल्लिखित मान,सम्मान र पुरस्कारहरू प्राप्त भएको जानकारी पाइन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

वीरेन्द्रबहादुर शाहको व्यक्तित्वको अध्ययन

३.१ व्यक्तित्व निर्माणका प्रमुख आधारहरू

“..... व्यक्तित्वका समस्त जैविक जन्मजात विन्यास, उद्वेग भुकाउ, क्षुधा मूल प्रवृत्ति तथा आर्जित विन्यास एवम् प्रवृत्तिहरूको समूह हो ।” यसबाट व्यक्तित्व वंश परम्परागत जैविक वृत्तिपुञ्जका रूपमा सृजित हुन्छ र शिक्षा, दीक्षा सङ्गीत र वातावरणका आलोकबाट प्राप्त वा आर्जित अनुभवद्वारा सम्बद्ध बन्छ ।^{१९}

वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्नो जीवनका छयासी वसन्तहरूमध्ये धेरैजसो समय प्रशासनिक क्षेत्रमा बिताएका थिए । त्यसपछि उनी सामाजिक, शैक्षिक साहित्यिक जस्ता क्षेत्रहरूमा पनि सक्रिय भएको पाइन्छ । यसरी शाहका व्यक्तित्व निर्माणमा पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक अवस्था र सक्रियता, आर्थिक, राजनैतिक परिवेश तथा उनले पाएको शिक्षादीक्षाले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

जुनसुकै व्यक्तिको व्यक्तित्व ऊ स्वयम्ले भोगेको र अन्तर्विकास गर्दै आएको जीवन तथा उसले जीवनमा भोगे-बेहोरेका क्रियाकलापसँग सम्बन्धित हुन्छ । त्यसैले शाहको व्यक्तित्व निर्माणमा पनि उनले जीवनमा भोगे-बेहोरेका क्रियाकपालहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् ।

३.१.१ व्यक्तित्वको बाह्य स्वरूप

वीरेन्द्रबहादुर शाहको बाह्य व्यक्तित्वलाई हेर्दा उनी प्रभावशाली व्यक्तित्वका रूपमा देखापर्दछन् । उनी मोटो-घाटो शरीर भएका गहुँ गोरो वर्ण, गोलो मुखाकृति, अन्दाजी पाँच फुट पाँच इन्चको लम्बाइ लामो नाक, काला सेता तिलचामले कपाल तथा चौडा निधार भएका छन् । उनी चिन्तनशील स्वभाव भएका एकान्तप्रमी, प्रकृतिप्रेमी छन् । उनी घरबाट बाहिर निस्कँदा प्रायः दौरा सुरुवाल, कोट, इस्टकोट टोपी र जुता लगाएर आफ्नै गाडीमा

^{१९} केशवप्रसाद उपाध्याय, “मोतीरामको व्यक्तित्व र योगदान” मोती स्मृति ग्रन्थ, (काठमाडौं: नेपाली शिक्षा परिषद्) (२०३९) पृष्ठ. ३९ ।

गुड्छन् । कहिलेकाहीं भने साधारण पोसाकमा मोटरसाइकलमा पनि हिँड्ने गर्दछन् । बैसका बेला नेपालको सम्पूर्ण भूभागमा भ्रमण गर्ने अवसर पाएका वीरेन्द्रबहादुर शाह हाल छयासी वर्षको उमेरमा आँगनलाई नै परदेश भैँ टाढा ठान्दछन् । यसरी उनको सौम्य, शान्त रूपाकृति, शारीरिक रचनाले गर्दा आकर्षक र खाइलाग्दो देखिन्छ ।^{२०}

३.१.२ आन्तरिक व्यक्तित्व

वीरेन्द्रबहादुर शाह उच्चकुलीन सल्यानी राजपरिवारमा जन्मेका थिए ।^{२१} जुनसुकै व्यक्तिको वास्तविकता उसको बाह्य व्यक्तित्वलेभन्दा आन्तरिक व्यक्तित्वले नै स्पष्ट पार्दछ । आन्तरिक तहमा रिस, राग र द्वेष छ भने बाह्य व्यक्तित्व जतिसुकै सुगठित भए पनि त्यसले व्यक्तिको वास्तविक पहिचान गराउन सक्दैन । त्यसैले मानिसलाई उच्च, नीच, बनाउने कुरा नै उसको आन्तरिक व्यक्तित्व हो ।

वीरेन्द्रबहादुर शाह आन्तरिक व्यवहार र आचरणमा निस्कलङ्क छन । उनी गरिब दुःखीहरूको सेवालार्थ नै ईश्वरीय सेवा ठान्दछन् । उनी छलछाम, षड्यन्त्र, स्वार्थीपन नभएका स्पष्ट वक्ताका रूपमा चिनिन्छन् । उनी जीवनभरि समाज, राष्ट्र, राष्ट्रियताको प्रवर्धनमा लागिपरेका छन् । सादा जीवन उच्च विचारका धनी वीरेन्द्रबहादुर शाहमा मिलनसार गुणहरू छन् ।

३.२ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू हुन सक्छन् । वीरेन्द्रबहादुर शाहको व्यक्तित्वका अनेक पाटाहरू छन् । उनको व्यक्तित्वका ती विविध पाटाहरूबारे क्रमशः तलका शीर्षकहरूमा विवेचना गरिएको छ ।

३.२.१ प्रशासनिक व्यक्तित्व

वीरेन्द्रबहादुर शाहका व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूमध्ये प्रशासनिक व्यक्तित्वको पाटो ज्यादै सबल छ ।

^{२०} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{२१} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले स्वावलम्बी भई बाँच्ने इच्छा अनुरूप कार्य गरेका छन् । उनका बाबुआमाले पढाइकै क्रममा जागिर खान गरेको आग्रहलाई रुँदै रुँदै अस्वीकार गरी पढाइ पुरा गरेका थिए । वि.सं. २००६ सालदेखि जागिरे बने र विविध प्रशासनिक ओहदामा कार्य सम्पन्न गरेका पाइन्छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले २००६ सालमा शाही नेपाली सेनाको क्याप्टेन पदमा नियुक्त भएर दर्जा तथा तालिम प्राप्त गरे तापनि उनले कामकाज चाँहि वनविभाग अन्तर्गत काठमाल निक्सारी अड्डामा गर्दै आएका थिए । त्यहाँ उनले २००८ सालसम्म कार्य गरेको पाइन्छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाह २००९-१० सालतिर भुपा डिभिजनको जिल्ला वनअधिकृत (डी.एफ.ओ) हुन पुगेका थिए । उनले उक्त समयमा बडाहाकिम भूपालमानसिंह कार्कीको निर्देशनमा रहेर अधिराजकुमार हिमालयवीरबिक्रम शाह, अधिराजकुमारी प्रिन्सेप राज्यलक्ष्मी शाह, अधिराजकुमार वसुन्धरावीरबिक्रम शाह, अधिराजकुमारी हेलेन राज्यलक्ष्मीदेवी शाहहरूलाई भुपामा नै सिकार खेल्ने र क्याम्प छनोट गर्ने जस्ता जिम्मेवारीपूर्ण कार्यहरू सफलतापूर्वक गरेका थिए । यसबाट वीरेन्द्रबहादुर शाहको प्रशासनिक व्यक्तित्व सफल रहेको जानकारी पाइन्छ ।

त्यसैगरी २०१३ सालतिर वीरेन्द्रबहादुर शाह परासी जिल्लाको वनअधिकृत भएका थिए । त्यस समयमा उनले परासी क्षेत्र अन्तर्गतका वनजङ्गलहरूको निरीक्षण, वन्यजन्तु र चराचुरुङ्गीहरूको संरक्षणमा सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ ।

यसै क्रममा वीरेन्द्रबहादुर शाहले २०२३ सालमा जनकपुर सर्कलको कन्जर्भेटर पदमा कार्यरत रहेर आफ्नो प्रशासनिक कार्य सम्पन्न गरेका थिए । उनले त्यस समयमा जनकपुर क्षेत्रका वनजङ्गलको संरक्षणका लागि आवश्यक कार्य गरी विवरण वनमन्त्रालयमा पेस गरेका थिए ।

प्रशासनिक कार्य दक्षता बढाउँदै लगेका वीरेन्द्रबहादुर शाह २०२७ सालमा महाकाली अञ्चलको कञ्चनपुर जिल्लाको प्रधान वन कार्यालयमा प्रमुख भएको समयमा वर्षको एक पटक आफ्नो क्षेत्रको भ्रमण गर्नु पदर्थो त्यसै अनुरूप वीरेन्द्रबहादुर शाहले वन विभाग अन्तर्गतका चार जना कर्मचारीहरूलाई साथमा नै लिएर वन निरीक्षण गरेका थिए । उनी आफ्ना कार्यालयका सानाठूला सबै कर्मचारीहरूलाई उत्तिकै माया, ममता, आदर र सत्कार गर्थे त्यसैले सबै कर्मचारी उनीभन्दा हुरुक्कै हुन्थे । आफ्ना कर्मचारीको साथमा उनले डोटी डिभिजनका खास-खास जङ्गलको भ्रमण गरेका थिए । उनले राजाको छोरा भएर पनि सुखभोगमा नलागी नेपाल सरकारको सच्चा कर्मचारीको हैसियतले जीवनभरि प्रशासनिक दायित्व निर्वाह गरेको पाइन्छ ।

समयको अन्तराल सँगै वीरेन्द्रबहादुर शाह २०२९ सालदेखि २०३२ सालसम्म कोसी अञ्चलको अञ्चलाधीश जस्तो गरिमापूर्ण पदमा रहेर उनको पदीय दायित्व निर्वाह गरेका थिए भने २०३३ सालमा चिफ कन्जर्भेटर एमरलजङ्ग राणको निर्देशनमा सहायक चिफ कन्जर्भेटरमा नियुक्त भएका थिए ।

त्यसैगरी २०३९ साल फागुनदेखि नेपालको तात्कालिक संविधानअनुरूप राजसभाको सचिव पदमा नियुक्त भई २०४५ साल असोजसम्म कार्यरत रहे । उक्त समयमा पनि शाहले आफ्नो पदीय दायित्वलाई अगाडि बढाएकै थिए ।

यसैगरी २०३९ साल फागुन ७ गतेका दिन पुनः दोस्रो पटक राजपरिषद्को सदस्यमा नियुक्त भएका थिए । उनले राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको प्रमुख पदमा रहेर पनि कार्य गरेका थिए । त्यसैले उनको प्रशासनिक व्यक्तित्व प्रबल छ ।

३.२.२ शिक्षक व्यक्तित्व

वीरेन्द्रबहादुर शाह शिक्षण पेसा जस्तो उदार र उत्तरदायित्वपूर्ण जिम्मेवारी पेसामा पनि केही समय खटिएका थिए । २००६ सालमा उनले भारतको देहरादूनबाट फरेस्टी तालिम लिई काठमाडौं आएपछि उक्त पेसा अँगालेका थिए । उनले वन विज्ञान तालिम केन्द्रमा रही केन्द्रमा कार्यरत रेन्जर र फरेस्टरहरूलाई पढाउने, जङ्गल भ्रमण गराउने कार्य गरेका थिए । त्यसैले उनको शिक्षक व्यक्तित्व पनि सबल देखिन्छ ।

३.२.३ धार्मिक व्यक्तित्व

वीरेन्द्रबहादुर शाह लोकमा प्रचलित धर्ममाभन्दा प्राचीन आर्यहरूको सुदीर्घ र स्वच्छ परम्परामा नै धर्मको साक्षात् स्वरूप देख्दछन् । मानिसको उच्चादर्श र एउटा बौद्धिक सभ्यतालाई बोकेको त्यस परम्पराको अलिकति पनि बचाउ गर्न सकेमा धन्य बनिन्छ, भन्ने उनको विचार रहेको छ।^{२२} पूर्वीय परम्परामा भित्रिएका केही गलत साँस्कृतिक र विचारलाई उनी आत्मदेखि नै नकार्दछन् । धर्मको आडमा जीवन निवाह गर्नु पर्दछ भन्ने उनको विचार छ।^{२३}

वीरेन्द्रबहादुर शाह धर्मलाई व्यक्तिगत आस्थाको विषय र सामाजिक अनुशासनको विषय दुवै ठान्दछन् तैपनि समाजले मानि आएको रीतिरिवाज, धर्म, परम्परामा आफूलाई कहिल्यै बाहेक बनाउँदैनन् । उनी हाल छयासी वर्षको वृद्ध उमेरमा पनि धार्मिक आस्था स्वरूप बिहान बेलुकी घरमा नै पूजापाठ गर्दछन् । उनको धार्मिक/आस्तिक भावनालाई उनले यौवन अवस्थामा गरेका विविध तीर्थयात्राले पनि थप प्रमाणित गर्छन् । उनी चार पटकसम्म बट्टीकेदार दर्शनमा संलग्न भए । त्यसैगरी मुक्तिनाथ, खप्तड बाबाको दर्शन, कालिञ्चोक भगवतीको दर्शन आदिले वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई हिन्दु धर्मप्रति विश्वास र आस्था राख्ने व्यक्तिका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ ।

३.२.४ समाजसेवी व्यक्तित्व

वीरेन्द्रबहादुर शाहको समाजसेवी व्यक्तित्वलाई केलाउँदा उनले जीवनभरि गरेका समाजसुधारका कार्यहरू नै पर्दछन् । उनले २००६-८ सालसम्म शिक्षण पेसामा संलग्न भएर समाजसेवा गरेका थिए ।^{२४}

त्यस पछाडिको समयहरूमा उनी जहाँ जहाँ सरुवा तथा बढुवा हुँदै गए त्यहाँ त्यहाँ आवश्यकता अनुरूपका समाज सेवाका कार्यमा जुटेको देखिन्छ । जस्तै २०१७ सालमा वीरेन्द्रबहादुर शाह भगापा जिल्लाको प्रमुख वन अधिकृत पदमा रहदा विराटनगरदेखि

^{२२} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{२३} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{२४} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

रङ्गोलीसम्म जाने मोटर बाटो सुधार तथा मर्मत गर्न कार्यमा सहभागि बनेर समाज सुधार या समाज सेवा गरेका थिए ।^{२५}

त्यसैगरी २०३६-३७ सालतिर वीरेन्द्रबहादुर शाह राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण विभागको प्रमुख रहेका समयमा चितवनको जङ्गल र बस्तीमा नै परेको खतरापूर्ण किलेरफेलिडको नियन्त्रण गरी समाजसेवी व्यक्तित्वको नमुना देखाएका छन् ।^{२६}

त्यसैक्रममा २०३२ सालमा कोसी अञ्चलको अञ्चलाधीश पदमा कार्यरत रहँदा उनले आफ्ना परममित्र भूपालमानसिंह कार्कीको सहयोग र सक्रियतामा विराटनगरमा समागृहको निर्माण कार्य सफल पारेका थिए । तत्कालीन अवस्थामा पनि जम्माजम्मी बाइस लाख रूपियाँ खर्च लगाएर उक्त सभाभवन निर्माण गरी समाजसेवाको दायित्व पूरा गरेका थिए ।^{२७}

वीरेन्द्रबहादुर शाहको नेपालका सहकर्मी साथीसँग मात्रै मित्रता नभई विदेशका व्यापारी उद्योगपति र अन्य व्यक्तिसँग पनि उत्तिकै मित्रता थियो । त्यसैक्रममा वीरेन्द्रबहादुर शाहको विश्व वन्यजन्तु संरक्षण कोषका गुठियार गे-मोन्ट फोर्टसँग फोटको चितवन भ्रमणका क्रममा भएको मित्रतापूर्ण व्यवहारबाट आर्थिक सहयोग निकासा गरी चितवनमा गार्डपोस्ट निर्माण तथा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना जस्तो महत्त्वपूर्ण समाजसेवी कार्य सम्पन्न गरेबाट वीरेन्द्रबहादुर शाहको समाजसेवी व्यक्तित्व प्रबल र प्रखर रहेको प्रमाण मिल्दछ ।

३.२.५ कर्मयोगी व्यक्तित्व

वीरेन्द्रबहादुर शाहको व्यक्तित्व क्रियाशील व्यक्तित्व हो , निष्क्रियता मन नपराउने शाह उच्च आर्थिक परिवारमा जन्मेर पनि आफ्नै पसिनामा बाँच्न चाहेका छन् । सत्यानी राजाका छोरा वीरेन्द्रबहादुर शाहको पैतृक सम्पत्ति तथा जायजेथा यथेष्ट रहेको छ । तैपनि उनले सरकारी नियम कानूनका दायराभित्र रहेर कर्मशील जीवन बिताइरहेका छन् ।

^{२५} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{२६} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{२७} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

जीवनभरि जङ्गलमा रमाएर हिँडेका शाह हालका दिनहरूमा पेन्सन र अन्य आयस्रोतबाट दैनिक क्रियाकलाप चलाउने गर्दछन् ।

३.२.६ साहित्यिक व्यक्तित्व

कुनै पनि व्यक्तिले साहित्य रचनाका कार्यमा दिएको समय, प्रकाशित कृति र ती कृतिको साहित्यमा रहेको मूल्यलाई साहित्यिक व्यक्तित्व भनिन्छ । वीरेन्द्रबहादुर शाहले साहित्यमा 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' नामक आत्मकथा र 'जङ्गलको मन्छे' नामक कविता सङ्ग्रह प्रकाशित गरेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले २०५४ सालमा वन मन्त्रालयबाट अवकाश प्राप्त गरेपछि साहित्य लेख्ने रुचि देखाएका थिए । फलस्वरूप उनले 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' शीर्षकको आत्मकथात्मक कृति प्रकाशनमा ल्याए । उनको उक्त कृतिमार्फत नेपाली साहित्यको आत्मकथात्मक विधामा एउटा कोशेढुङ्गा समेत बनेको छ । उनको यस कृति उनकै सिङ्गो जीवनीमा आधृत कृति हो । यस कृतिमा उनको जीवनसँगसँगै उनको जीवनसँग सम्बद्ध हरेक पक्ष पनि सँगै आएका छन् । त्यसैले यस कृति पठनीय र सङ्ग्रहणीय छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' आत्मकथात्मक कृतिमा आत्मकथाले लिने तत्वहरू (जीवनभोगको वर्णन, परिवेशको चित्रण, तटस्थता, पात्र तथा सङ्गठन र भाषा शैली) सबैको प्रस्तुतीकरण रोचक र प्रभावकारी ढङ्गले भएको छ । आफ्ना पुर्खाहरूको परिचय दिँदै लेखककै सम्झनामा सञ्चित रहेका विगतका घटनाहरूलाई सूक्ष्म आख्यान सूत्रमा बाँधेर अगाडि बढेका छन् ।

आत्मकथाले लिने आवश्यक परिवेश र प्रकृति चित्रणका दृष्टिले आत्मकथाकार सबल छन् । उनले प्रमुख रूपमा सत्यान राज्यदेखि तत्कालीन काठमाडौंका राणाशासनको आर्थिक, शैक्षिक, राजनैतिक, भौगोलिक, प्राकृतिक (देश काल वातावरण) को यथार्थ विवरण प्रस्तुत गर्नमा नै आत्मकथाको परिवेश विधान गरेका छन् ।

त्यसैगरी वीरेन्द्रबहादुर शाहले तटस्थ अभिव्यक्ति पात्र तथा सङ्गठनका हिसावले पनि उक्त कृतिको संयोजन सबल पारेका छन् ।

शाहको दोस्रो व्यक्तित्वका रूपमा कवि व्यक्तित्व रहेका देखिन्छ । जीवनको उत्तरार्द्ध चरणमा उनको 'जङ्गलको मन्छे' शीर्षकको कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । शाहले आफू कवि नभएको स्वीकारोक्ति गरेपनि उनका कविताको अध्ययनाबाट उनमा विविध विषयमा आधारित भएर कविता सृजना गर्ने कवि व्यक्तित्व देखापर्दछ ।

यसरी वीरेन्द्रबहादुर शाहको साहित्यिक व्यक्तित्व आत्मकथाकार र कविका रूपमा विस्तारित भएको देखिन्छ । उनको आत्मकथात्मक कृति 'मेरो पूर्ववर्ती कथा'बाट नेपाली वाङ्मयमा आत्मकथालेखन विधा त्यति सशक्त नभएको परिप्रेक्ष्यमा यस कृतिले नेपाली आत्मकथा साहित्यको संवर्धनमा सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ । त्यसैगरी उनको 'जङ्गलको मन्छे' कविता सङ्ग्रहले नेपाली कविता साहित्यलाई निरन्तरता दिन सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

वीरेन्द्रबहादुर शाहको कृतित्वको अध्ययन

४.१ आत्मकथाको सैद्धान्तिक स्वरूप

४.१.१ आत्मकथाको अर्थ र परिभाषा

“आफैले बनाएको आफ्नै वृतान्त”^{२८} आत्मकथाको शाब्दिक अर्थ हो । आत्मकथा शब्दको व्युत्पत्ति आत्म+कथा दुई शब्दको योगबाट भएको हो । यसको अर्थ पनि आफ्नै जीवनको इतिवृतलाई बुझाउने हुन्छ । साहित्यको सन्दर्भमा “कुनै व्यक्तिले कलात्मक र साहित्यिक ढङ्गले आफ्नो जीवनी आफैले लेखेपछि नै आत्मकथा कहलाउँछ” ।^{२९} अझ स्पष्ट शब्दमा भन्नुपर्दा “लेखक स्वयम्को इतिहास बनिस्केको भुक्तजीवनको यथार्थ चित्रण गरिएको साहित्यिक रचनालाई आत्मकथा भनिन्छ” ।^{३०}

आफैले लेखेको आफ्नै वृतान्त आत्मकथा हुने हुँदा यसमा सत्यता हुनु वाञ्छनीय छ । “आत्मश्लाघा र व्यक्तिगत दोष लुकाउने प्रवृत्तिरहित कृतिलाई मात्र आत्मकथा मान्न सकिन्छ” ।^{३१}

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा इतिहास बनिस्केको आफ्नो विगत जीवनको इतिवृतान्त नै आत्मकथा हो । आत्मकथा साहित्यको श्रेणीमा उक्लनलाई यसमा कलात्मकता र यथातथ्यात्मकता हुनै पर्दछ ।

यस विधालाई अङ्ग्रेजी साहित्यमा Auto-Biography (अटोबायोग्राफी) भनिन्छ भने हिन्दी साहित्यमा ‘आत्मकथा’, ‘आत्मकहानी’ शब्दले चिनाइन्छ । नेपाली साहित्यमा

^{२८} बालकृष्ण पोखरेल समेत, (सम्पा.) नेपाली वृहत शब्दकोश, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. २०१८) पृष्ठ. ९९ ।

^{२९} माजदा असद, राष्ट्रकी नवीन विधाएँ, (दिल्ली, अकादमी ग्रन्थ, १९८६ इ.), पृष्ठ. १९ ।

^{३०} भिक्टर प्रधान, नेपाली जीवनी तथा आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. २०४४) पृष्ठ. ४० ।

^{३१} शिवमूर्ति शर्मा, हिन्दी साहित्यका प्रवृत्त्यात्मक इतिहास, (किताब महल ईलाहाबाद, सन् १९८२) पृष्ठ. ३७८ ।

‘आत्मचरित्र’, ‘आत्मजीवनी’ आदि पर्यायवाची शब्दको प्रयोग भएपनि यस विधालाई बहुधा आत्मकथा नै भनिन्छ ।

जीवन भोगका आफ्ना भोगाइहरू, महत्त्वपूर्ण घटना र क्षणहरूलाई सिलसिलाबद्ध रूपमा लेखिएका यस्ता आत्मकथामा पाइने कलात्मक भाषा शैली, परिवेशको सजीव चित्रण, पात्र एवं विषय वस्तुको सत्यताले नै आत्मकथालाई साहित्यिक विधाका रूपमा स्थापित गरेको छ ।

४.१.२ आत्मकथाका आधारभूत तत्त्वहरू

विधागत विशिष्टताका लागि सबै विधाका आ-आफ्ना उपकरणहरू हुन्छन् । अन्य विधाका सबै विधा बीच केही तत्त्वहरू समान भएपनि आत्मकथाका निम्ति विशुद्ध बाङ्गमयबाट साहित्यिक तहमा स्थापित हुन केही आफ्नै प्रकारका तत्त्वहरू हुन्छन् । ती तत्त्वहरू हुन्:-

४.१.२.१ जीवनभोगको वर्णन

“आत्मकथा भन्नु नै लेखक स्वयम्द्वारा आफ्नो सम्पूर्ण इतिवृत्त लेखिएको पुस्तक हो” ।^{३२} आफ्ना जीवनका सारा भोगाइहरू नै आत्मकथाको विषय-वस्तु हुन्छ । जीवन भोग्ने क्रममा बाल्यकालदेखि आत्मकथा लेख्दाताकासम्मका महत्त्वपूर्ण घटनाहरू, स्मरणीय प्रसङ्ग, प्रेरणादायी क्षण तथा अनगिन्ती सुखद दुःखद अनुभूतिहरूको आकर्षक प्रस्तुति नै आत्मकथाको आत्मा हुन्छ । लेखकले भोगेको जीवन र युग नै मूल कथ्य हुने आत्मकथा आफूले भोगेको जीवन र तत्कालीन परिवेशको पुनः सृजन गर्न नै लेखिन्छ । यसबाट मानवमा हुने आत्म प्रकाशनको मोह पनि लेखकीय दृष्टिबाट पूरा हुन्छ भने पाठकले पनि आत्मकथाका तत्कालीन युग र जीवनको जानकारी प्राप्त गर्दछ । आत्मकथाको मूल विषयवस्तुको रूपमा आफूले भोगेको जीवनको वर्णन आउँछ । अतः यही जीवन भोगको वर्णन नै आत्मकथाका निम्ति मुख्य तथा अनिवार्य तत्त्व हो ।

^{३२} नगेन्द्र (सम्पा.), भारतीय साहित्य कोश, (दिल्ली: नेशनल पब्लिसिड हाउस, सन् १९८३), पृ. ९४ ।

४.१.२.२ परिवेश चित्रण

आत्मकथाकारले आफूले भोगेको युगलाई आत्मकथामा छर्लङ्ग उतारेको हुन्छ । तत्कालीन समय तिथि मिति, घटना घटित स्थान र वातावरणको दुरुस्त पुनः सृजन आत्मकथाको जीवन हो । आत्मकथामा आफ्नो जीवनको चित्रणका साथै पूरै परिवेशको अभिव्यक्ति हुन्छ । “साहित्यका प्रचलित विधामा हुने समाजको भव्य चित्रण अन्य विधाका सबै उपविधामा आउन नसके पनि आत्मकथामा भने आउँछ”^{३३} यही परिवेशको भव्य र यथार्थ चित्रणले नै आत्मकथालाई विश्वसनीय र ज्ञानप्रद बनाउँछ । सफल आत्मकथामा परिवेशको दुरुस्त चित्रणले पाठकमा कलात्मक भ्रम सिर्जना गर्न सक्दछ, यो नै आत्मकथाको वैशिष्ट्य हो । तर परिवेश चित्रणमा आत्मकथाकारको व्यक्तित्वले विशेष भूमिका खेल्दछ । आत्मकथाकार साहित्यिक व्यक्ति भए तत्कालीन साहित्यिक वातावरणको अधिक प्रस्तुति रहन्छ भने राजनीतिक व्यक्ति भए राजनीतिक वातावरणको प्रभाव पर्छ । तथापि आफू रमेको वातावरणको अधिक प्रस्तुति हुँदा समग्र परिवेशकै चित्रणमा न्यूनता आउँदैन ।

४.१.२.३ तटस्थता

व्यक्तिले भोगेको जीवनको इमान्दार साछी स्वयम् भोक्ता हो । जीवनका सारा भोगाइहरू, घटनाहरू, पाटाहरूप्रति निष्पक्ष भएर प्रस्तुत हुन सक्नु नै तटस्थता हो । “आत्मकथाद्वारा लेखकको आफ्नो व्यतित जीवनको सिहांवलोकन तथा समग्र पृष्ठभूमिमा आफ्नो मूल्याङ्कन हुने हुँदा”^{३४} लेखकले गरेका राम्रा-नराम्रा, नैतिक-अनैतिक सबै क्रियाकलाप, घटना आदिलाई विना सङ्कोच र विना अतिरञ्जना आत्मकथामा प्रस्तुत गर्न अनिवार्य छ । अरुलाई ढाँटे पनि मान्छेले आफूलाई ढाँट्न सक्दैन यसर्थ आत्मकथामा सत्यतालाई महत्त्वपूर्ण तत्त्वको रूपमा लिइन्छ र आत्मकथाकारको स्वीकारोक्तिहरूलाई सामान्यतया पूर्ण विश्वास गरिन्छ । हुन त परिवर्तित धारणा, स्मरण शक्तिको ह्रास, आत्मश्लाघा आत्मसङ्कोच नैतिकताको प्रश्न आदिले आत्मकथाकारलाई सत्यता र तटस्थताबाट चिप्ल्याउने भय रहन्छ, नै तर आत्मकथा विधा नै आत्मनिष्ठताले सुरुचिपूर्ण र तटस्थताले प्रामाणिक हुने हुँदा यसमा आत्मनिष्ठ तटस्थताको अपरिहार्यता रहन्छ ।

^{३३} भिक्टर प्रधान, पूर्ववत् पृ. २६ ।

^{३४} विश्वनाथ प्रसाद, कला एवं साहित्य: प्रवृत्ति और परम्परा, (पटना: बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, सन् १९७३), पृ. १८१ ।

“आत्मकथाको सत्यता बारे कार्लाइलले भनेका छन्-आत्मकथा लेखन अति दुष्कर हो किनकी पहिलो त व्यक्तिको स्मृति सदा विश्वसनीय हुँदैन, दोस्रो कटु सत्यको उद्घाटन गर्न, आफ्ना दोष तथा चारित्रिक छिद्रलाई प्रस्तुत गर्न भन्न कठिन हुन्छ साथै तेस्रो आफ्नो पौरुष र महत्त्व दर्शाउने लोभलाई सवरण गर्न त भन्न कष्टपूर्ण हुन्छ”^{३५} आत्मकथाकारले सबै सत्यको उद्घाटन नगरे पनि आत्मकथामा उद्घाटित जीवनप्रति भने तटस्थ नै रहेको हुन्छ ।

४.१.२.४ पात्र

आत्मकथाको आख्यानलाई डोच्याउन तथा घटनाहरूलाई पुष्टि गर्न चरित्रहरूको आवश्यकता पर्दछ । आत्मकथामा पात्रहरू सत्य हुन्छन् र प्रसङ्ग अनुरूप उपस्थित हुन्छन् । यसमा नायक स्वयम् आत्मकथाकार हुन्छ र उसकै केन्द्रीयतामा सम्पूर्ण विवरण र घटनाहरू उद्घाटित हुन्छन् । मुख्यपात्रका अतिरिक्त आउने पात्रहरू कथ्यलाई प्रामाणिक, आकर्षक र जीवन्त बनाउने कडी हुन् । आत्मकथामा केन्द्रीय पात्र बाहेक अन्य पात्रहरू महत्त्वपूर्ण हुँदाहुँदै पनि आधोपान्त सक्रिय हुँदैनन् । जीवन भोगको क्रममा घटेका विविध घटनासँग जोडिएर आउने पात्रहरू आत्मकथाकारको व्यक्तित्व अनुसार उपस्थित भएका हुन्छन् । प्रायः आत्मकथामा उपन्यासमा भन्ने केन्द्रीय पात्रको भव्य चित्रण भएको हुन्छ भने अन्य पात्रहरू प्रसङ्ग अनुरूप उपस्थित हुन्छन् र यिनलाई पातलो आख्यान-सूत्रले जोडेको हुन्छ ।

४.१.२.५ सङ्गठन

आत्मकथामा लेखक स्वयम्ले भोगेको युग र जीवनको प्रस्तुति हुने भए तापनि साराका सारा दैनन्दिनीहरूको अभिलेख जस्तो नभएर यो आकर्षक र उपयुक्त घटना, क्षण तथा अनुभूतिले गठित हुन्छ । यसमा जीवन भोगको समयक्रम र घटनाहरूको क्रमबद्ध प्रस्तुति हुन्छ । जीवन भोगाइका सिलसिलेवार प्रस्तुति विना आत्मकथा जीवन्त बन्न सक्दैन । क्रमबद्धताले आत्मकथालाई रोचक, पठनीय र स्पष्ट पार्छ साथै संस्मरणको सङ्ग्रहबाट अलग देखाउँछ । लेखकले आफ्ना भोगमूलक जीवनलाई वृत्तकारीय प्रस्तुति दिँदा यदाकदा प्रसङ्गले कुनै विषयलाई वर्तमानसम्म नडोच्याउने होइन तर यो प्रस्तुति क्षीण हुन्छ

^{३५} नगेन्द्र, पूर्ववत्, पृ. ९४ ।

र पुनः विषय अतीतमै फर्कन्छ । आत्मकथामा घटना, प्रसङ्ग विस्तार परिवेश आदिको सङ्गठन अपरिहार्य हुन्छ ।

४.१.२.६ भाषा, शैली

गद्य साहित्यको फाँटमा उदाएका अन्य विधाको एक उपविधा आत्मकथाको भाषा गद्य नै हो । “अन्य विधाको एक विशेषता नै गद्यमयता भएको हुँदा पद्यमा लेखिएका आत्मकथालाई अन्य विधाको एक उपविधाको रूपमा नलिएर कविताकै एक रूप अन्तर्गत लिनुपर्दछ” ।^{३६}

४.२ वीरेन्द्रबहादुर शाहको ‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’ को विश्लेषण

४.२.१ रचना र प्रकाशन

वीरेन्द्रबहादुर शाहद्वारा लिखित ‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’ आत्मकथात्मक कृति हो । लेखकले उक्त कृतिको रचना गर्ने मनोरथ जीवनको पूर्वार्ध चरणमा नै गरेपनि समय मिलाउन सकेका थिएनन् । उनको जीवनमा धेरै समय प्रशासनिक कार्यमा बितेकाले साहित्य रचना गर्ने मनोरथ भएपनि कृति प्रकाशन गरेका थिएनन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले जीवनको उत्तरार्ध चरणमा जागिरे जीवनबाट अवकास प्राप्त गरेपछि समय बिताउने क्रममा आफ्नै बिगतजीवनका महत्वपूर्ण घटनालाई संस्मरण गर्दै उक्त कृतिको रचना गरेका हुन् । भोगमूलक जीवन कहानी, सुख दुःखका क्षणहरू, साथी भाइहरूसँगको सामीप्यबाट सिकेका बानी व्यवहारहरूलाई कथात्मक सुत्रमा जोड्दै आफ्नो पुर्खाहरूको समेत जानकारी दिँदै ‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’ कृति लेखेका छन् । उनको यस अघि कुनै पनि कृति प्रकाशित भएको पाइँदैन भने यस पछि एउटा गद्य कविता सङ्ग्रह ‘जङ्गलको मान्छे’ प्रकाशित भएको कुरा जानकारी पाइन्छ ।

त्यसैक्रममा वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्नो कृति ‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’ को पाण्डुलिपि नरेन्द्रराज प्रसाई र इन्दिरा प्रसाईलाई दिएर उनीहरूकै सम्पादनमा उक्त कृतिको पाण्डुलिपि

^{३६} भिक्टर प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

परिमार्जन भएको पाइन्छ । फलस्वरूप २०६३ सालमा नइ प्रकाशनद्वारा प्रकाशित भएको छ ।

४.२.२ शीर्षक

शीर्षक जुनसुकै साहित्यिक कृतिको पनि महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । शीर्षकले कृतिको सारांशलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । त्यसैले विषयवस्तु र शीर्षकका बीच पारस्परिक सम्बन्ध रहनु आवश्यक छ । आत्मकथात्मक कृतिमा लेखक स्वयम्द्वारा आफ्नो इतिवृत्त लेखिएको हुन्छ ।^{३७}

प्रत्येक आत्मकथामा बाल्यकालदेखि आत्मकथा लेख्दासम्मको समयावधिमा लेखकका जीवनमा घटेका घटनाहरू, स्मरणीय प्रसङ्गहरू, जीवनका प्रेरणादायी क्षणहरू, जीवनका दुःख, सुखका अनुभूतिहरूको आकर्षक प्रस्तुति हुनुपर्छ ।^{३८} त्यसै अनुरूप प्रस्तुत 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' आत्मकथात्मक कृतिमा पनि वीरेन्द्रबहादुर शाहको पुर्खाहरूको विवरणसहित उनको आफ्ना जीवनका अनुभवहरू तथा जागिरका क्रममा बिताएका विविध क्षणहरूको सम्झनालाई समेटेर निर्माण गरेका छन् । यसको प्रस्तुतीकरणमा र घटनाक्रममा पूर्वापर सिलसिला नदेखिए तापनि यसका सम्पूर्ण प्रसङ्गहरूले उनकै भोगमूलक जीवनलाई अभिव्यञ्जित गरेकाले यस कृतिको शीर्षक सार्थक एवम् सोद्देश्यमूलक बन्न पुगेको छ ।

४.२.३ संरचना र स्वरूप

वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' मध्यम आयाममा संरचित आत्मकथात्मक कृति हो । यस कृतिको आवरण नीलो रङ्गको छ । आवरण पृष्ठको बीच भन्दा थोरै मास्त्रि रातो रङ्गको राम्रा अक्षरमा कृतिको नाम दिइएको छ । बीच भागमा ढाका टोपी, कालो चश्मा, निधारमा रातो टीका, दौरा सुरुवाल र कोट लगाएको पासपोर्ट साइजको आत्मकथाकारको वैसका बेलाको आकर्षक चित्र अङ्कीत छ । चित्रको तलतिर सेता अक्षरमा लेखकको नाम उल्लेख छ ।

^{३७} भिक्टर प्रधान, पूर्ववत्, पृष्ठ, ३९ ।

^{३८} भिक्टर प्रधान, पूर्ववत्, पृष्ठ ३८ ।

आवरण पृष्ठभन्दा पछिल्लो पृष्ठको बीचमा श्यामश्वेत रङ्गमा कृतिको नाम 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' कोष्ठकभित्र आत्मकथा भनी लेखिएको छ । अर्को पृष्ठको बीचमा शङ्खको चित्र बनाइ त्यसैभित्र नइ प्रकाशन लेखिएको छ, र त्यसकै तलतिर केही ठूला अक्षरमा नइ प्रकाशन लेखिएको छ ।

त्यसपछिको अर्को पृष्ठमा बीच भागतिर श्यामश्वेत अक्षरमा नै ठूलो साइजमा कृतिकै नाम 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' लेखिएको छ । त्यसकै तलतिर लेखकको नाम वीरेन्द्रबहादुर शाह र एकोहोरो उद्धरण चिन्हभित्र लेखककै उपनाम 'लवराजा' भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी अर्को पृष्ठमा प्रकाशक, प्रकाशनकाल, मुद्रण संशोधन र मूल्य उल्लेख गरिएको छ । त्यसपछिको पृष्ठमा बीच भागतिर मेरा पूज्यबुबा सल्यानी राजा हिज हाइनेस गेहेन्द्रबहादुर शाह तथा पूज्य मुमा सल्यानी महारानी हर हाइनेस सौभाग्यकुमारीदेवी शाहको पुण्यस्मृतिमा समर्पित ! भन्दै उल्लेख गरेबाट लेखकले बुबा मुमाको स्मृतिमा उक्त कृति प्रकाशनमा ल्याएको कुरा खोलुवा हुन्छ ।

त्यसैक्रममा त्यसपछिका दुई पृष्ठमा विषयसूची दिइएको छ । विषयसूची पछिका पृष्ठ एघार र बाह्रमा नइ प्रकाशनको प्रकाशकीय भूमिका छ, प्रकाशकीय भूमिका पछि वीरेन्द्रबहादुर शाह आफैले लेखेको 'मेरो पूर्ववर्ती कथाको पूर्वार्ध' शीर्षकको लेख छापिएको छ । यो भूमिका 'भूमिका' जस्तै छ । त्यसपछिका पृष्ठहरूमा आत्मकथाको खण्डहरू सुरु हुन्छन् । यस आत्मकथामा जम्मा पाँच खण्डहरू छन् र ती प्रत्येक खण्डहरूलाई बेग्लाबेग्लै शीर्षक र उपशीर्षकहरू दिइएका छन् । तीमध्ये पहिलो खण्डमा दस शीर्षक, दोस्रोमा बाइस, तेस्रोमा दस, चौथोमा नौ र पाँचौमा नौ गरी साठी शीर्षकहरू छन् । पृष्ठ सङ्ख्याका हिसाबले प्रस्तुत कृति डिमाइ साइजका जम्माजम्मी तीन सय चार पृष्ठमा संरचित छ ।

४.२.४ विषयवस्तु / जीवनभोगको बयान

जुनसुकै कृतिको लेखन पनि कुनै न कुनै विषयवस्तुको आधार लिएर गरिएको हुन्छ । कृतिको मेरुदण्ड नै विषयवस्तु हो । त्यसैले आत्मकथात्मक कृतिले लिनुपर्ने विषयवस्तु नै वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' ले लिएको छ । आत्मकथाकारको पारिवारिक

पृष्ठभूमिको समेत परिचय दिँदै आफ्नो जीवनका विविध पाटाहरूको उद्घाटन यस कृतिमा गरिएको छ ।

पाँच खण्डमा रचिएको प्रस्तुत कृतिको पहिलो खण्डमा दसवटा विविध शीर्षकहरू छन् । ती दसवटा शीर्षक यसप्रकार छन्:-

- १) 'मेरा बाजे सल्यानी राजा शमशेरबहादुर शाह'
- २) 'मेरा बुबा सल्यानी राजा हिज हाइनेस गेहेन्द्रबहादुर शाह'
- ३) 'मेरी मुमा सल्यानी महारानी हर हाइनेस सौभाग्यकुमारीदेवी'
- ४) 'मेरा बुबाको राज्योत्सव'
- ५) 'मेरा जेठा दाजु जितेन्द्रबहादुर शाह'
- ६) 'मेरा माइला दाजु नरेन्द्रबहादुर शाह'
- ७) 'मेरा ठाउँला दाजु सुरेन्द्रबहादुर शाह'
- ८) 'मेरो सानो भाइ देवेन्द्रबहादुर शाह'
- ९) 'मेरी दिदी अचला शाह'
- १०) 'मेरी बहिनी लक्ष्मी राणा' ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले यी दसवटा शीर्षकमार्फत आफ्नो पुर्खाहरूको जन्मस्थल र जीवन भोगको चित्रण गर्न खोजेका छन् ।

पहिलो खण्डको 'मेरा बाजे सल्यानी राजा शमशेरबहादुर शाह' शीर्षकमा उनका जिजुबाजे तथा बाजे दुबैको जन्म, विवाह, शासनकाल तथा देहावसानको जानकारी दिएका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहका बाजे सल्यानी राजा केशरिबहादुर शाह र नयनकुमारीका ज्येष्ठ पुत्रका रूपमा १९१९ सालमा सल्यानमा जन्मेका थिए । उनी जन्मदा नै भरभराराउदा थिए । हुने बिरुवाको चिल्लो पात भने भैँ उनको उज्ज्वल भविष्यको सङ्केत बाल्यकालले नै दिएको कुरा वीरेन्द्रबहादुरका आफन्तहरूले पछिसम्म पनि बताउने गरेका कुरा स्पष्ट पारेका छन् ।

वीरेन्द्रबहाहादुर शाहको जिजुबुबाको शुभ विवाह संवत् १९३७ सालमा चौतरिया भारदार विष्णुप्रसाद शाहकी छोरी भीमकुमारी शाहसँग सुसम्पन्न भएको थियो । त्यो उनको पहिलो विवाह थियो । तत्कालीन अवस्थामा राजा महाराजाहरू लगायत प्रजाहरूले पनि बहुविवाह, बालविवाह गर्ने गर्थे त्यसै अनुरूप वीरेन्द्रबहादुर शाहका जिजुबाजे शमशेरबहादुर शाहले पनि बहुविवाह गरेका थिए ।

शमशेरबहादुर शाहको दोस्रो विवाह उनी पैंतीस वर्षका हुँदा श्री ३ महाराजा वीरशमशेरकी छोरी इन्द्रदिव्येश्वरी राणासँग भएको थियो ।

शाहका जिजुबाजे शमशेरबहादुर शाह तथा जेठी जिजुमुमा भीमकुमारी शाहबाट दुई छोरा गेहेन्द्रबहादुर शाह र छत्रबहादुर शाह तथा एउटी छोरी गिरिराजकुमारीको जन्म भएको कुरा लेखकले यस शीर्षकबाट स्पष्ट पारेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहका जिजुबाजे शमशेरबहादुर शाह नेपाली उचाइका खाइलाग्दा हृष्टपुष्ट थिए । उनी व्यक्तित्वशाली नागरिकका रूपमा नेपाली बौद्धिक समाजमा पनि परिचित थिए । तत्कालीन अवस्थामा उनको अड्डा, अदालत र प्रशासनमा बलियो पहुँच थियो ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहका जिजुबाजे जनसर्पकमा असाध्यै रुचि राख्ने व्यक्ति थिए । उनको राज्यमा कोही कसैलाई अन्याय अत्याचार भएको उनी मनपराउँदैनथे । उनी आर्थिक रूपमा विपन्न व्यक्तिलाई तुरुन्तै आर्थिक सहयोग गरी परोपकार गर्थे । उनी र उनको परिवारले 'परोपकार नै धर्म हो' भन्ने उक्तिलाई चरितार्थ गरेका थिए ।

यस्ता उदार, भद्र र उपकारी व्यक्तिको संवत् १९९९ मङ्सिर ८ गते काठमाडौँको आर्यघाटमा स्वर्गारोहण भएको जानकारी वीरेन्द्रबहादुर शाहले दिएका छन् ।

यसैगरी दोस्रो 'मेरा बुवा सल्यानी राजा हिज हाइजेस गेहेन्द्रबहादुर शाह' शीर्षकबाट वीरेन्द्रबहादुर शाहको बाबुको जन्म, शिक्षा दीक्षा, विवाह आदिलाई स्पष्ट पार्न खोजिएको छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको बुवाको जन्म संवत् १९४५ सालमा डिल्लीबजार, काठमाडौंमा भएको थियो । उनका बाबुको बल्यकाल वीरेन्द्रबहादुर शाहको जिजुबुवाको घर ज्ञानेश्वरमा चौतरिया विष्णुप्रसादका घरमा बितेको थियो । गेहेन्द्रबहादुर शाहलाई बाल्यकालमा विविध रोगले आक्रमण गरेको जानकारी पाइन्छ । उनको उपचारका लागि विष्णुप्रसाद शाहले निकै पहल गरेका थिए । गेहेन्द्रबहादुर शाह किशोर अवस्थामा पुगेपछि क्रमशः स्वस्थ हुँदै गएका थिए ।

गेहेन्द्रबहादुर शाहको विवाह श्री ३ जुद्धशमशेर ज.ब.रा र श्री ३ बडामहारानी पद्मकुमारीकी सुपुत्री सौभाग्यकुमारीदेवीसँग भएको थियो । उनीहरूको विवाह विशुद्ध नेपाली परम्परामा पञ्चैबाजा र नौमती बाजागाजामा रमाइलोसँग भएको जानकारी पाइन्छ । गेहेन्द्रबहादुरका जिजुबुवा एकातर्फ प्रख्यात सल्यानी राजा र अर्को तर्फ वीरशमशेरका ज्वाईं भएकाले उक्त विहेको रौनक बढ्नु स्वभाविकै थियो । त्यति मात्र होइन स्वयम गेहेन्द्रबहादुर शाह पनि जुद्धशमशेर ज.ब.रा.का ज्वाईं हुन पुगेकाले त्यस विवाहमा भनै आकर्षण थपिएको थियो ।

सल्यानी राजकुमार गेहेन्द्रबहादुर शाह पचपन्न वर्षका हुँदा सल्यानी राजा भएका र राजा महेन्द्रवीरविक्रम शाहबाट 'हिज हाइजेस' पद प्राप्त गर्न सफल भएको जानकारी पाइन्छ ।

गेहेन्द्रबहादुर शाह नेपालको भोलि, भोलि र भोलिको भविष्यमा चिन्ता गर्ने राजा थिए । उनको राष्ट्रप्रतिको चिन्तन अत्यान्तै विराट् थियो । राष्ट्रप्रतिको यस चिन्तनले राजा महेन्द्र खुसी भई उनलाई सुप्रसिद्ध गोरखादक्षिणबाहु प्रथमबाट विभूषित गरेका कुरा आत्मकथाबाट जानकारी पाइन्छ ।

गेहेन्द्रबहादुर शाह समाजका एउटा सचेत नागरिक थिए । उनी जीवनको एउटा लक्ष्य समाजसेवा नै हो भन्ने ठान्दथे । उनी अन्याय परेकालाई न्यायदिनु, गाउँको विकास गर्नु, पाटी, पौवा, कुवा, चौतारो आदि निर्माण गर्नु, मन्दिरहरूको जीर्णोद्धार गर्नु जस्ता कार्यमा रातदिन लागि पर्ने व्यक्ति थिए ।

उनकै सक्रियतामा नेपालगञ्जमा शमशेरगञ्ज जङ्गलको स्थापना भएको थियो । गेहेन्द्रबहादुर शाह राजा भएकाले भोग विलासमा पनि रमाउने कुरा लेखकले उल्लेख गरेका छन् । घोडाचढी सवार सिकार खेल्ने, चराचुरुङ्गी घरमा ल्याई पाल्ने जस्ता कुरामा उनी रुचि राख्दथे ।

यस्ता जनप्रेमी राजा गेहेन्द्रबहादुर शाहका पाँचजना छोराहरू तथा दुई बहिनी छोरी भएको जानकारी पाइन्छ । राष्ट्र सेवक शाहको २०२४ साल फागुन १५ गतेका दिन हृदयघातबाट असामायिक निधन भएको जानकारी आत्मकथाबाट स्पष्ट हुन्छ ।

तेस्रो शीर्षक 'मेरी मुमा महारानी हर हाइजेस सौभाग्यकुमारीदेवी'मा उनको आमाको जन्म, शिक्षादीक्षा, नारीसुलभ कोमल व्यवहार र देहावसानको जानकारी दिइएको छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहकी आमा सौभाग्यकुमारी शाह सवत् १९५४ साल वैशाख ८ गते श्री ३ महाराजा जुद्धशमशेर ज.ब.रा. र श्री ३ बडामहारानी पद्मकुमारीका कोखबाट जाउलाखेल, ललितपुरमा जन्मेकी थिइन् ।

राणा परिवारमा जन्मेकाले सौभाग्यकुमारी शाहको बाल्यकाल सुखपूर्वक नै बितेको थियो । उनीले घरमा नै कखरा शिक्षा प्राप्त गरेकी थिइन् । सौभाग्यकुमारी विशेष शिष्ट, सौम्य र सहृदय भावनाले प्रेरित थिइन् । उनी सानाठूला सबैलाई उत्तिकै माया ममता राख्ने गर्थिन् ।

सौभाग्यकुमारीदेवीमा नारी सुलभ गुणहरू प्रसस्तै भएको कुरा लेखकले उल्लेख गरेका छन् । उनको २०३६ साल असोजको नवरात्रिको चतुर्दशीमा देहावसान भएको जानकारी पाइन्छ ।

त्यसैगरी चौथो शीर्षक 'मेरा बाबुको राज्योत्सव' बाट आत्मकथाकार वीरेन्द्रबहादुर शाहका बाबु सल्यान राज्यका राजा हुँदा मनाएको खुसियाली जनताको राजाप्रतिको आस्था, बुबाको घोडा चढ्ने कलादेखि सिकारका सौकिन व्यवहारको चित्रण र अन्त्यमा उनको देहावसानको जानकारी दिइएको छ ।

सल्यानी राजकुमार गेहेन्द्रबहादुर शाह २००० सालमा सल्यानको राजा भएका थिए । गेहेन्द्रबहादुर शाहको राज्योत्सवको कार्यक्रम दाङ्गमा भव्यताकासाथ मनाएको कुरा यहाँ उल्लेख गरेको पाइन्छ । यस कार्यक्रमलाई चाहिने सम्पूर्ण सामग्रीहरू, जनशक्तिहरू काठमाडौँबाट नै दाङ्गसम्म लगेका थिए ।

गेहेन्द्रबहादुरको राज्योत्सव मनाउन दाङ्गमा विशेष रूपले सजाइएका रङ्गिविरङ्गी ध्वजापताकाले तुलसीपुर दरवार भक्तिभकाउ देखिन्थ्यो । गेहेन्द्रबहादुर शाहको स्वागतार्थ सल्यानी जनताहरूको विशेष ताँतीदेखिएको कुरा उल्लेख गर्दै उनकै जयजयकारको नाराले तुलसीपुर गुञ्जयमान भएको कुरा लेखकले संस्मरण गरेका छन् ।

गेहेन्द्रबहादुर शाहको राज्योत्सव हिन्दू परम्पराअनुसार नै भएको थियो । गेहेन्द्रबहादुरले शीरमा श्रीपेज लगाएर हात्तीमा चढी राज्यारोहणको सुभारम्भ गरेका कुराको रोचक र प्रभावकारी प्रस्तुति वीरेन्द्रबहादुर शाहले यस शीर्षकमा गरेका छन् ।

यसैगरी पाँचौ शीर्षक 'मेरा जेठा दाजु जितेन्द्रबहादुर शाह' बाट जेठा दाजुको जन्म, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, रोगको आक्रमण, विवाह र सन्तान साथै जेठा दाजुको देहावसानको जानकारी पाइन्छ ।

जितेन्द्रबहादुर शाह सल्यानी राजा गेहेन्द्रबहादुर शाहका जेष्ठ सुपुत्रको रूपमा काठमाडौँको डिल्लीबजारमा जन्मेका थिए । उनको बाल्यकाल सुखपूर्वक नै बितेको थियो । जितेन्द्रबहादुर शाहको शिक्षादीक्षामा घर परिवारले ठूलै पहल चालेका थिए । घरमा नै आवश्यक शिक्षा प्राप्त गरेका कुरा यसमा उल्लेखित छ ।

जितेन्द्रबहादुर शाह राणाकालमा शिक्षा विभागको असिस्टेन्ट डाइरेक्टर पदमा कार्यरत थिए । त्यसपछि उनी प्रजातन्त्रप्राप्ति पछि सोही विभागमा डाइरेक्टर भए । एवम् रीतले पञ्चायती व्यवस्थामा बडाहाकिमसम्म रहेर कार्यभार चलाएको कुरा लेखकले उल्लेख गरेका छन् । यी सम्पूर्ण व्यक्तित्वले जितेन्द्रबहादुर शाहलाई बौद्धिकताले भरिपूर्ण व्यक्तिका रूपमा चिन्न सकिन्छ ।

जितेन्द्रबहादुर शाह देश र नरेश प्रति ज्यादै समर्पित थिए भन्ने कुरा वीरेन्द्रबहादुर शाहले उक्त शीर्षकबाट स्पष्ट पारेका छन् । उनी देश नरेशप्रति बफादार रहेका कारणले नै तत्कालीन राजा श्री ५ वीरेन्द्रबाट राजसभा स्थायी समितिको सदस्यमा मनोनीत गराएको कुरा यहाँ उल्लेख छ ।

उनी राज्य सञ्चालन र देश सेवा गर्ने मात्रै नभई साहित्यको अध्ययनमा पनि विशेष रुचि राख्ने गर्थे । उनले नेपाली साहित्यसँगै अंग्रेजी साहित्यको पनि गहिरो अध्ययन गरेका थिए ।

जितेन्द्रबहादुर शाहको शुभ-विवाह केशरशमशेर ज.ब.रा तथा जेठी शाहजादी लक्ष्मीराज्यदेवीकी जेठी छोरी दुर्गादेवीश्वरीसँग सन् १९९५ सालमा भएको थियो । उनीहरूको दाम्पत्य जीवन सुखपूर्वक नै बितेको पाइन्छ । उनीहरूबाट दुई छोरी रेणुका र मेनका साथै एउटा छोरा गोपेन्द्रबहादुर शाहको जन्म भएको थियो ।

जितेन्द्रबहादुर शाह जनमानसमा लोकप्रिय रहँदा रहँदै २०४१ सालमा यस संसारबाट विदा लिएको कुरा लेखकले यस शीर्षकमा उल्लेख गरेका छन् ।

छैटौँ शीर्षक 'मेरा माइला दाजु नरेन्द्रबहादुर शाह' माफत पनि वीरेन्द्रबहादुर शाहले माइला दाजुको जन्मदेखि मृत्युसम्मको संक्षिप्त टिप्पणी गरेका छन् ।

नरेन्द्रबहादुर शाह लेखकको जीवनयात्राको क्रममा एउटा गोरेटो मात्र नभइ राजमार्ग नै भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । लेखक शाहले आफ्ना माइला दाजुलाई दाजुको रूपमा नहेरी साथीतुल्य ठान्दै व्यवहार गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनका माइला दाजुले नै वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई सांसारिक खराबीहरूबाट जोगाउनेदेखि सुन्दर भविष्यको निर्माणका लागि पाइला चाल्ने कार्य गरेका कुरा बताउछन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले मात्रै नभई सम्पूर्ण सल्यानी जनताले पनि नरेन्द्रबहादुर शाहलाई दानवीर, मनोवीर, धर्मवीर र कर्मवीरका रूपमा मान्ने गरेका कुरा यहाँ उल्लेखनीय छन् ।

त्यसैगरी 'मेरा ठाउँला दाजु सुरेन्द्रबहादुर शाह' भन्ने सातौं शीर्षकबाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्ना ठाउँला दाजुको जन्म, बाल्यकाल, शिक्षा दीक्षा, साहित्यिक व्यक्तित्व, परोपकारी व्यक्तित्व तथा देहावसानको जानकारी दिएका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहका ठाउँला दाजु सुरेन्द्रबहादुर शाहको जन्म संवत् १९७६ असोज २० गते काठमाडौंको, डिल्लीबजारमा भएको थियो । उनी राणा परिवारमा जन्मेकाले बाल्यकाल सुखपूर्वक बितेको थियो । उनको अक्षर आरम्भ आमाकै काखबाट भयो पछि औपचारिक शिक्षाका लागि दरबार हाइ स्कूलमा भर्ना भए । सुरेन्द्रबहादुर शाहले त्रिचन्द्र कलेजबाट उच्च शिक्षा प्राप्त गरेका थिए ।

सुरेन्द्रबहादुर शाह सीप, जाँगर र परिश्रमले पूर्ण व्यक्ति थिए । उनी विभिन्न प्रकारका खेलकुदमा पनि रुचि दिन्थे । जस्तै: फुटबल, हाइजम्प, र लडजम्प, पौडी खेल्ने तथा छेलो हान्नमा उनी निपूर्ण खेलाडी कहलाएका थिए । त्यसैले उनको खेलकुदप्रति पनि तीव्र रुचि थियो । उनीमा अनौठो प्रवृत्ति पनि थियो । त्यो के भने जाडो महिनामा पाखापर्वतमा घुम्न रुचाउने र गर्मी महिनामा तराइका भूभागमा घुम्ने ।

सुरेन्द्रबहादुर शाह नेपाली साहित्यको विकास र उत्थानमा लागि परिरहने व्यक्ति थिए । उनले आफ्ना जीवनमा सिद्धिचरण श्रेष्ठ, गोपालप्रसाद रिमाल, सरदार भीमबहादुर

पाण्डे जस्ता व्यक्तित्वको सामीप्यबाट राम्रा गुण र व्यवहार सिकेका थिए भन्ने कुराको उल्लेख वीरेन्द्रबहादुर शाहले गरेका छन् ।

साहित्यकार सुरेन्द्रबहादुर शाहले 'को ?' (कवितासङ्ग्रह) 'आँखामा झल्केको रनवन' (गीत सङ्ग्रह) 'पारिजात' (उपन्यास), 'सुकेको रुख' (महाकाव्य), 'मनको दौडाहा' (गीतिनाटक), 'बैजनी' (नाटक), 'दुवा' (कथा) र 'खाँडो जगाउने' जस्ता कृतिहरू लेखेर नेपाली साहित्यको भण्डार भर्ने कार्य गरेका कुरा वीरेन्द्रबहादुर शाहले यस शीर्षक मार्फत जानकारी दिएका छन् ।

यस्ता बहुमुखी व्यक्तित्व सुरेन्द्रबहादुर शाह आजीविकाका क्रममा शाही नेपाली सेनाको कप्तान पदमा नियुक्त भए । उनी त्यसैवेला दोस्रो महायुद्धमा नेपालबाट छानिए र शेर बटालियनका एजुटेन्टको कार्यभार समाली भारत तर्फ लागेका कुरा पनि वीरेन्द्रबहादुर शाहले यहाँ उल्लेख गरेका छन् ।

कार्य कुशलताबाटै उनी कप्तानबाट मेजरमा बढुवा भए । त्यसपछि प्रधान सेनापति तथा २००६ सालमा मोहनशमशेरको प्रधानमन्त्रित्वकालमा संसद्को तल्लो सदनको सदस्यसम्म भएको कुरा लेखक शाहले जानकारी दिएका छन् ।

यसै शीर्षकबाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्ना ठाउँला दाजु सुरेन्द्रबहादुर शाहको सामाजिक कार्यलाई पनि झल्काएका छन् । उनकै समयमा वर्तमानमा चलनचल्तीमा रहेको सैनिक पोसाक, मिलिटरी अस्पतालमा सैनिक अधिकृतका परिवारको उपचार गर्ने प्रक्रियाको थालनी भएको कुरासमेत उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसैगरी वीरेन्द्रबहादुर शाहले सुरेन्द्रबहादुर शाहको भ्रमणशील व्यक्तित्वको पनि जानकारी दिएका छन् । उनीले नेपाल अधिराज्यका सुगमदुर्गम धेरै ठाउँहरूको भ्रमण गरेका थिए । देशदर्शन पनि सुरेन्द्रबहादुर शाहको रुचिकै विषय थियो ।

सुरेन्द्रबहादुर शाहको विवाह संवत् २००३ साल फागुन २२ गते केशरशमशेर ज.ब.रा. की कान्छी छोरी नयपालराज्यलक्ष्मीसँग भएको कुरा लेखकले उल्लेख गरेका छन् । सुरेन्द्रबहादुर शाहले विवाह पछि उनकी पत्नीलाई एम.ए.को अध्ययन गराउन बेलायतस्थित विस्टल विश्वविद्यालयमा पठाएको जानकारीबाट उनी स्त्री शिक्षाको क्षेत्रमा पनि सफल र सचेत नागरीक रूपमा चिनिन्छन् ।

उनीहरूबाट शरदचन्द्र र शिशिरचन्द्रको जन्म भएको जानकारी लेखकद्वारा लिखित उक्त शीर्षकबाट स्पष्ट हुन्छ ।

चर्चित साहित्यकार सुरेन्द्रबहादुर शाह क्यान्सर रोगको आक्रमणले ५४ वर्षको उमेरमा यस संसारबाट विदा भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

आठौँ 'मेरो सानो भाइ देवेन्द्रबहादुर शाह' नवौँ 'मेरी दिदी अचला शाह' तथा अन्तिम दसौँ 'मेरी बहिनी लक्ष्मी राणा' जस्ता शीर्षकहरूमार्फत वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्नो परिवारसँग सम्बद्ध व्यक्तिहरूका जन्म, बाल्यकाल, शिक्षा दीक्षा, विवाह तथा उनीहरूका जीवनका महत्त्वपूर्ण घटनाहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहका कान्छा भाइ देवेन्द्रबहादुर शाहको जन्म १९८४ सालमा काठमाडौँको डिल्लीबजारमा भएको थियो । वीरेन्द्रबहादुर शाह र देवेन्द्रबहादुर शाहको उमेरगत फरक जम्मा चार वर्षको भएकाले बाल्यकालदेखि नै उनीहरू दुबै सँगै खेल्ने खाने, दुल्ने र गफसफ गर्ने कार्यमा रमाएको कुरा लेखकले उल्लेख गरेका छन् ।

देवेन्द्रबहादुरको प्रारम्भिक शिक्षा पनि घर परिवारबाट नै भएको थियो । उनी पनि औपचारिक शिक्षा हासिल गर्नका लागि दरबार स्कूल र उच्च शिक्षाका लागि पटना पुगेका थिए ।

विद्यार्थीकालदेखि नै देवेन्द्रबहादुर शाहले राजनीतिक आस्था र विचारमा आफ्नो प्रभुत्वकायम राखेका थिए । उनी सुरुमा (२००७ सालतिर) नेपाली कांग्रेस पार्टीमा लागेका

थिए । उनले विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाको सङ्गत गरेर कांग्रेस पार्टीभित्रको थुप्रै विकृति र विसङ्गति अवगत गरेपछि, सो पार्टी छोडेको कुरा वीरेन्द्रबहादुर शाहले बताएका छन् ।

देवेन्द्रबहादुर शाह आजीविकाको क्रममा शाही नेपाली सेनाको कप्तानमा भर्ना भई मेजरसम्म हुन पुगेको जानकारी पाइन्छ ।

देवेन्द्रबहादुर शाहले जनकनरसिंह राणाकी छोरी अञ्जु राणासँग २०१५ सालमा वैवाहिक सम्बन्ध जोडेका थिए । उनीहरूबाट तीन जना छोराहरू धनेन्द्र, नवेन्द्र र राघव तथा एक छोरी आरतीको जन्म भएको थियो ।

देवेन्द्रबहादुर शाहको २०४० सालमा निमोनिया र दम रोगको आक्रमणबाट निधन भयो ।

उनका दिदी-बहिनीमध्ये दिदी अचला शाहले चाहिँ विवाह नै नगरी भारतको कोलकत्तामा बसोबास गर्थिन भन्ने कुरा यसै खण्डबाट अवगत हुन्छ ।

निष्कर्षमा वीरेन्द्रबहादुर शाहको प्रस्तुत आत्मकथात्मक कृतिको पहिलो खण्ड पारिवारिक पृष्ठभूमि र परिवारका सदस्यहरूको परिचयमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । यस क्रममा लेखकले सल्यान र काठमाडौँको परिवेशमा साथै भारतीय भू-भागको पनि प्रसङ्ग अनुसार चर्चा गरेका छन् ।

त्यसैगरी प्रस्तुत आत्मकथाको दोस्रो खण्ड आत्मकथाकारको बाल्यकालका घटनादेखि लिएर वृद्धावस्थासम्मका घटनाहरूको बयानमा केन्द्रित छ । आत्मकथाको सबैभन्दा धेरै पृष्ठ र विषयवस्तु ओगटेको खण्ड पनि यही हो । यसमा जम्माजम्मी बाइसवटा शीर्षकहरू छन् र ती मार्फत लेखकीय जीवनका विविध घटनाहरू वर्णित छन् । यसका शीर्षकहरू चाहिँ यस प्रकार छन्:

१) 'मेरो बाल्यकाल'

- २) 'मेरा माइला दाजुसँगको भ्रमण'
- ३) 'बनारस प्रस्थान'
- ४) 'म रोएँ'
- ५) 'मोटरसाइकल दुर्घटना'
- ६) 'गङ्गामा डुबेको दुःखद क्षण'
- ७) 'वीरेन्द्र सभागृहको निर्माण'
- ८) 'पैदलै पैदल मेरो पहिलो बढीयात्रा'
- ९) 'मेरो दोस्रो पटकको बढीकेदार तीर्थयात्रा'
- १०) 'तेस्रो र चौथो पटकको मेरो बढीकेदार दर्शन'
- ११) 'व्याडमिन्टनमा जय हनुमान'
- १२) 'मेरो मुटुको शल्यक्रिया'
- १३) 'नरनारायण बाबासँग मुक्तिनाथ'
- १४) 'खप्तड भ्रमण'
- १५) 'रारा चुमेको क्षण'
- १६) 'रुँदै बिताएको रात'
- १७) 'बाघले भण्डै हात खाएथ्यो'
- १८) 'राजपरिषद्को भेलामा मेरो सहभागिता'
- १९) 'कालिञ्चोक भगवतीको दर्शन'
- २०) 'मलाई प्राप्त भएका पदहरू'
- २१) 'मलाई प्राप्त भएका मानपदवी र सम्मान'
- २२) 'मेरा अग्रज तथा मित्रहरू' ।

माथि उल्लिखित विविध शीर्षकहरूबाट आत्मकथाकार वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्नो बाल्यकालका घटनाहरूको संस्मरण गरेका छन् । यस क्रममा लेखकले सुनेका एवम् आफ्नै सम्झनामा सञ्चित आफ्नो भोगमूलक कहानीको बयान मात्र नगरी जागिरका क्रममा आफू पुगेका नेपाल भित्र र नेपाल बाहिरका विभिन्न स्थानहरूको पनि वर्णन गरेका छन् । त्यसैले यस खण्डमा आत्मकथाकारका जीवनका विविध विषयहरूले प्रवेश पाएका छन् ।

यस खण्डका उपर्युक्त बाइस शीर्षकहरू मध्ये पहिलो शीर्षक 'मेरो बाल्यकाल'मा आत्मकथाकार वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्नो जन्मको प्रसङ्गदेखि यौवन अवस्थासम्मका स्मृति सन्दर्भहरूलाई समेटेका छन् ।

त्यसैगरी दोस्रो शीर्षक 'मेरा माइला दाजुसँगको भ्रमण'मा वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्ना महिला दाजु दम रोगको उपचारार्थ भारतको भेलोर अस्पताल जाँदा आफू पनि सँगै गएको र त्यहाँ भोगेका विविध परिस्थितिको बयान गरिएको छ ।

तेस्रो 'वनारस प्रस्थान' शीर्षकमा आत्मकथाकार वीरेन्द्रबहादुर शाह म्याट्रिक परीक्षा दिन भनी भारतको बनारस गएका समयमा भोगेको जीवन कहानीको विवरण पाइन्छ ।

चौथो शीर्षक 'म रोएँ' अन्तर्गत वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्नो पढाइ नसकिए पनि बाबु आमाले आफूलाई शाही नेपाली सेनामा जागिर खुवाउन गरेको मनोरथलाई नकार्न नसकेका प्रसङ्गहरूको चित्रण छ । उनी पढाइ सकेर मात्रै जागिर खान चाहन्थे तर त्यतिबेला समय अनुकूल बनाउन नसक्दा रोएको कुरा यस प्रसङ्गमा उल्लिखित छ ।

त्यसैगरी दोस्रो खण्डकै पाँचौ शीर्षक 'मोटर साइकल दुर्घटना' मा २०२९ सालमा वीरेन्द्रबहादुर शाह आफ्ना भान्जा सागर शाहले चलाएको मोटर साइकलको पछाडि बसेर बबरमहलस्थित वन विभागतिर जाँदै गर्दा अचानक दुर्घटनामा परी मरणासन्न हुन पुगेको अवस्था चित्रण छ ।

छैटौँ शीर्षक 'गङ्गामा डुबेको दुःखद क्षण' मा वीरेन्द्रबहादुर शाह दोस्रो पटकको म्याट्रिक परीक्षा दिन भनी बनारस गएको घटनाको संस्मरण गरेका छन् । बनासरमा बस्दा कुनै दिन साथीसंगीहरूसँग गङ्गाजीमा पौडी खेलन जाँदा आफ्ना (ठाइँली मुमाका छोरा) दाजु भूपेन्द्र शाहको मृत्यु भएको घटनालाई सम्भरेर पश्चातापमा परेको अनुभव यसमा व्यक्त भएको देखिन्छ ।

यसै खण्डको सातौं शीर्षक 'वीरेन्द्र सभा गृहको निर्माण' अन्तर्गत २०३१-३२ सालतिर वीरेन्द्रबहादुर शाहले विराटनगरमा सभागृह निर्माण गर्ने कामको जिम्मेवारी आफूले पाएको त्यस क्रममा लेखकले भोगेका दुःख सुख, हर्ष विस्मातका क्षणहरूलाई यसमा समेटेका छन् ।

यसैगरी आठौं शीर्षक 'पैदलै पैदल मेरो पहिलो बढीयात्रा' मा वीरेन्द्रबहादुर शाहले २०१३ सालमा परासी जिल्लाको वन अधिकृत भएको समयमा आफ्ना दाजु नरेन्द्रबहादुर शाह र मित्र एमरलजङ्ग राणाका परिवारसँग बढीयात्रा गरेको कुराको विवरण यहाँ पाइन्छ । यातायातको असुविधाका कारणले भारतका विभिन्न स्थलहरू हुँदै हरिद्वारबाट पैदलै पैदल एक महिनाको यात्रा पछि बढी दर्शन गरी पुनः हरिद्वार आइपुगेका प्रसङ्गहरूको उल्लेख छ ।

नवौं शीर्षक 'मेरो दोस्रो पटकको बढीकेदार तीर्थयात्रा'बाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले दोस्रोपटकको बढीकेदार तीर्थयात्राका सहयात्री जनरल नरशमशेर ज.ब.रा.की साहिँली बहिनी सोमराज्य लक्ष्मीका पतिको असामयी निधनले उनीले बढीकेदार तीर्थ गर्न नपाएको दुःखद प्रसङ्गलाई संस्मरण गरेका छन् । भगवानको दर्शन भेटकै तारतम्य मिलाउँदै गरेका बेला भगवानले नै सोमराज्यलक्ष्मी शाह माथि हानेको ब्रजपातलाई विधिको बिडम्बना ठानेर धैर्यपूर्वक स्वीकार्दै सोमराज्य लक्ष्मीको परिवारप्रति चिरशान्तिको कामना गरेको पाइन्छ । आत्मकथाकार शाहले त्यस्तो परिस्थितिमा पनि तीर्थयात्रा नरोकेको प्रसङ्ग र सोमराज्यलक्ष्मी शाहलाई पतिगृह पुऱ्याई कर्तव्य परायणको नमुना बनेको कुरा यहाँ उल्लेख गरेका छन् ।

दसौं शीर्षक 'तेस्रो र चौथो पटकको मेरो बढीकेदार दर्शन' बाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले २०५३ सालमा कीर्तिशमशेर ज.ब.रा. र उनकी धर्मपत्नी जुलीराणा, गोपाल उपाध्याय, सुश्री रूपा उपाध्याय लगायतका पाँच जनाको टोली मिलेर बढीकेदार दर्शन गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् ।

यसक्रममा भारतको सुनौली, गोरखपुर, हरिद्वार हुँदै बढीकेदार पुगेको र त्यहाँका प्राकृतिक सौन्दर्यदेखि आत्मकथाकार शाह मोहित भएको प्रसङ्ग उल्लेख छ ।

त्यस्तै एघारौं शीर्षक 'व्याडमिन्टनमा जयहनुमान'बाट वीरेन्द्रबहादुर शाहको खेलाडी व्यक्तित्व, उनको विजय र पराजयका क्षणहरूमा उनका अनुभवमा आएका सम्झनालाई अभिव्यक्त गरेका छन् ।

दोस्रो खण्डकै बाह्रौं शीर्षक 'मेरो मुटुको शल्यक्रिया'मा लेखकले दिल्लीस्थित एपोलो अस्पतालमा उनको मुटुको शल्यक्रिया गर्दा उनकै परिवार, राजपरिवारका सदस्य, डाक्टर तथा सहकर्मी साथीहरूले गरेको सेवा, माया र धैर्य धारण गर्ने शक्ति प्रदान गरेका क्षणहरूको सम्झना उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसैगरी तेह्रौं शीर्षक 'नरनारायण बाबासँग मुक्तिनाथ'मा वीरेन्द्रबहादुर शाहले नेपालीहरूकै आस्थाका नाथ मुक्तिनाथ मन्दिरपरिषर र देवत्वको महत्त्व गायन गरेका छन् । वीरेन्द्रबहादुर शाहले तँ आँट म पुऱ्याउँछु भन्ने उखान भै अथवा जहाँ इच्छा त्यहाँ उपाए भन्ने उखान भै नरनारायण बाबासँग आस्थाका शिखर नाथको दर्शन गर्न पाएको सुखद क्षणको अनुभव गरेका छन् । उनले मुक्तिनाथको दर्शनबाट सबै दुःख, कष्ट, रोग दरिद्रको मुक्ति हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

चौधौं शीर्षक 'खप्तड भ्रमण'मा लेखकले खप्तड ताल, त्यहाँको वनसम्पदा, त्यहाँको बसोबास, मन्दिरको वातावरण आदिको महत्त्व दर्शाएका छन् । खप्तडबाबाको प्रत्यक्ष दर्शन भेट गर्ने मनोरथ पूरा भएको र यसै क्रममा आत्मकथाकार शाहको जीवनमा आइपरेका समस्याहरू, प्राकृतिक प्रकोपका अनुभवहरू उल्लेख भएका छन् । दोस्रो खण्डकै पन्ध्रौं शीर्षक 'रारा चुमेको क्षण'मा लेखकले रारा दहको सौन्दर्यलाई मानवीकरण गरेका छन् । रारालाई नवयुवतीको स्वरूप मान्दै रारालाई देशको गौरव वा उपहारका रूपमा चित्रण गरेका छन् ।

त्यसैगरी सोह्रौं शीर्षक 'रुँदै बिताएको रात' बाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले श्री ५ महेन्द्रवीरविक्रम शाहलाई जनप्रिय राजाका रूपमा चित्रण गर्दै उनको असामयिक निधनको दुःखद समाचार सुनेपछि आफ्नो मन मस्तिष्कमा पैदा भएका शोक र करुणामय भावनालाई अभिव्यक्त गरेका छन् ।

सत्रौं शीर्षक 'बाघले भन्नै हात खाएथ्यो' मा पनि वीरेन्द्रबहादुर शाहले श्री ५ महेन्द्रको सिकार खेल्ने व्यवस्था मिलाउने जिम्मेवारीपूर्ण कार्य सम्पन्न गर्दा आफूलाई घाइते बाघले भण्डै आफ्नो हातमा टोकिदिएको रोचक प्रसङ्गलाई उल्लेख गर्दै त्यस खतराबाट आफू जोगिएको कुरा र त्यसपछि आफ्ना मनमा उब्जेका तरङ्गहरू समेटेका छन् ।

अठारौं 'राजपरिषद्को भेलामा मेरो सहभागिता' शीर्षकमा २०५९ सालमा राजा ज्ञानेन्द्रको शासनकालमा लेखकले राजपरिषद्को सदस्य जस्तो गरिमामय जिम्मेवारी पाएको र त्यस अवसरमा द्वन्द्व ग्रस्त नेपालका बारेमा चर्चा गरेका छन् । वीरेन्द्रबहादुर शाहले राष्ट्र, राजा र राजमुकुट नै नेपालका गरिमा हुन भन्ने निष्कर्ष यसमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

दोस्रो खण्डको उन्नाइसौं शीर्षक 'कालिञ्चोक भगवतीको दर्शन'मा वीरेन्द्रबहादुर शाहले २०२३ सालतिर बाह्रबीसे चरीकोट हुँदै कालिञ्चोक भागतीको दर्शन गर्दा भोगेका अनुभवहरूको संस्मरण गरेका छन् । कालिञ्चोक क्षेत्रमा रहेका घना जङ्गल, फूलैफूलको प्राकृतिक मनोरम दृश्यबाट लेखक मोहित भएको अवस्था चित्रण गरेका छन् ।

जमिनको सतहदेखि ३८४२ फटको उचाइमा रहेको कालिञ्चोक भगवतीको मन्दिरमा आफ्नो टाउको राख्दा लेखकलाई लागेको आनन्द र उन्मुक्त क्षणको विश्लेषण गरेका छन् । त्यस मन्दिरमा जनैपूर्णिमा, कागे अष्टमी र कार्तिकपूर्णिमाका दिन मेला लाग्ने कुरा पनि लेखकले उल्लेख गरेका छन् ।

भगवतीकै दर्शनका क्रममा पदैल हिड्दा लेखकलाई लागेको थकाइ, भोक तीर्खाको बयान गरेका छन् । दिनभरि परेको वर्षादले आफू निथुक्क रुभेको र साँभ डिल्लीबहादुर तामाङको घरमा बास बसेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

डिल्लीबहादुर तामाङ आर्थिक रूपमा विपन्न थिए उनको घरमा खाने अन्न थिएन तैपनि पाहुनाको सत्कार गर्ने उनको बानी थियो । फलस्वरूप तामाङले वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई आलु उसुनेर खानदिइ अतिथीदेवो भवः लाई पुष्टि गरेका कुरा स्पष्ट पाउँ अगाडि बढेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले वर्षाले भिजेका आफ्नो शरिरको लुगा फेर्दै तामाङ कै राठी र पाखीमा गुटुमुटु हुँदै रात बितएका क्षणहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

दोस्रो खण्डकै वीसौं र एक्काइसौं शीर्षकहरू क्रमशः 'मलाई प्राप्त भएका पदहरू' र 'मलाई प्राप्त मानपदवी र सम्मान' मार्फत वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्ना जीवनमा आफूले २०२९ साल फागुनमा राजा वीरेन्द्रवीरविक्रमको शासनकालमा कोसी अञ्चलको अञ्चलाधीश भएको, त्यसै गरी वीरेन्द्रकै शासनकालमा २०३९ साल फागुन महिनादेखि तत्कालीन संविधान अनुसार राजसभाको सचिवमा नियुक्त भएको तथा २०५९ साल फागुन सात गते राजा ज्ञानेन्द्रको शासनकालमा राजपरिषद्को सचिव र सदस्य जस्ता देशका गरिमामय संवैधानिक पदहरू समालेका सम्भनाहरू समेटेका छन् ।

यसैगरी उनले श्री ५ महेन्द्रको शासनकालमा २०२७ साल फागुन २७ गते शुक्रबारका दिन सेवापदक प्राप्त गरेको जानकारी दिएको पाइन्छ । उनले यो सेवापदक २०२७ साल माघ १७ गते रोज ७ का दिन महाकाली अञ्चलको कञ्चनपुर जिल्ला शुक्ला फाँटामा सिकारको समयमा ढुङ्गामा लागि उछिट्टिएको गोलीबाट रत्नराज्यलक्ष्मीदेवी शाहलाई चोट लाग्दा आवश्यक सेवा गरेर आफ्नो काम कर्तव्यको पालना गरेबापत प्राप्त भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसैगरी राजा वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहको शासनकालमा आत्मकथाकार शाहलाई राजसभाको सचिव पदमा यथोचित सुम्पिएको काम ध्यानपूर्वक प्रशंसनीय ढङ्गले गरेबापत २०४० साल पुस १४ गते प्रसिद्ध 'गोरखा दक्षिणबाहु' (दोस्रो) प्राप्त भएको कुराको सम्भना गरेका छन् ।

त्यसैक्रममा राजा ज्ञानेन्द्रवीरविक्रम शाहको शासन कालमा वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई असल काम गरेबापत २०५९ साल असार २३ गते सुविख्यात त्रिशक्तिपट्ट (दोस्रो) प्राप्त भएको थियो ।

यिनै सम्मान र पदकहरू पाएको सुखद स्मृति सन्दर्भबारे यी शीर्षकहरूमा चर्चा गरेका छन् ।

त्यसैगरी दोस्रो खण्डको अन्तिम बाइसौं शीर्षक 'मेरा अग्रज तथा मित्रहरू' रहेको छ । यसअन्तर्गत लेखकले आफ्ना सामीप्यमा रहेका विभिन्न साथीभाइहरूको सम्झना गरेका छन् । यसक्रममा नेपालका भूतपूर्व प्रधानमन्त्री मातृकाप्रसाद कोइराला, अतिरथी नीरशमशेर ज.ब.रा., जनरल भूपालमानसिंह कार्की, बडाहाकिम दामोदर शमशेर ज.ब.रा., दिवाकर विक्रम राणा, कमल शाह तथा एमरलजङ्ग राणा जस्ता आफ्ना बेलाका चर्चित एवं वरिष्ठ व्यक्तित्वहरूको सामीप्य र मित्रता प्राप्त गरेका कुरा यस अन्तर्गत उल्लेख गरेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको प्रस्तुत आत्मकथात्मक कृतिको दोस्रो खण्ड आफ्नो बाल्यकालका घटनाहरूको संस्मरण गर्दै आफूले सुनेका एवम् आफ्नै सम्झनामा सञ्चित घटनाहरू उल्लेख गर्दै अगाडि बढेका छन् । उनले जागिरे जीवनका क्रममा आफू पुगेका विभिन्न स्थानहरूको सैन्दर्य प्राकृतिक, भौगोलिक विविधताको प्रसङ्गअनुसार रोचक र प्रभावकारी वर्णन गरेका छन् । जीवन भोग्ने क्रममा लेखकले गरेका तीर्थयात्राको बयानबाट उनकै आध्यात्मिक धार्मिक वा आस्तिक स्वभावलाई पुष्टि गरेका छन् । एउटै तीर्थस्थलको चार पटकसम्म भ्रमण गरेबाट लेखकलाई धर्मकर्ममा असाध्यै रुचि राख्ने व्यक्तित्वका रूपमा लिन सकिन्छ ।

त्यतिमात्रै होइन यस खण्डमा लेखक शाहको खेलाडी व्यक्तित्व, सिकारी व्यक्तित्व पनि झल्कन्छ । त्यतिमात्रै नभई आफ्ना अग्रज तथा साथीभाइको सामीप्यबाट जीवनमा पारेका सत् प्रभावहरूको पनि संस्मरण गरेका छन् । आत्मकथात्मक कृतिको सबैभन्दा बढी विस्तारित, विषयगत विविधता रहेको खण्डको रूपमा यस खण्ड निर्मित छ ।

त्यसैगरी प्रस्तुत आत्मकथाको तेस्रो खण्डमा आत्मकथाकार वीरेन्द्रबहादुर शाहको यौवन अवस्थादेखि वृद्धावस्थासम्मको भोगमुलक जीवन कहानी पाइन्छ । बाइस-चौबीस वर्षको उमेरमा आफूले गरेका काम र उत्तरार्ध चरणका कामका बीच फरक देखेको कुरा यहाँ उल्लेख गरेका छन् ।

यसमा वीरेन्द्रबहादुर शाहले विविध विषयका जम्माजम्मी दस शीर्षक राखेका छन् र ती मार्फत लेखकले जीवनका विविध घटनाहरू उल्लेख गरेका छन् । यस खण्डका शीर्षकहरू यस प्रकार छन् ।

- १) 'शाही विवाहमा संलग्न'
- २) 'श्री ५ त्रिभुवनको भारतीय दूतावास प्रवेश र मेरो नोकरीको सुरुवात'
- ३) 'श्री ५ त्रिभुवनको दिल्ली सवारी'
- ४) 'श्री ५ महेन्द्रको मोरङ्ग र भ्पापाको भ्रमण'
- ५) 'श्री ५ मुमा बडामहारानी सरकारको मातृवत् छहारी'
- ६) 'श्री ५ वीरेन्द्रलाई हात्तीका छावा'
- ७) 'हत्याकाण्डले रुवाएको इतिहास'
- ८) 'श्री ५ अधिराजकुमार वसुन्धराबाट सिकार'
- ९) 'श्री ५ अधिराजकुमारहरूको भ्पापामा सिकार'
- १०) 'त्रिभुवन विमानस्थलमा राजाहरूका तस्बिर'

माथि उल्लिखित शीर्षकहरूबाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफू बाइस-चौबीस वर्षको उमेरतिर जागिरे भएको प्रसङ्गदेखि बयासी वर्षको उमेरसम्ममा भोगेका भोगभुक्त जीवन कहानीको उल्लेख गरेका छन् । यस खण्डमा चारवटा राजाहरूका शासनकालको परिवेश छन् । ती हुन् (त्रिभुवन, महेन्द्र, वीरेन्द्र, ज्ञानेन्द्र) ।

यस खण्डका उपर्युक्त दस शीर्षकमध्ये पहिलो शीर्षक 'शाही विवाहमा संलग्न' रहेको छ । वीरेन्द्रबहादुर शाहले युवराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहको शुभविवाहको अवसर २०२६ सालमा, ज्ञानेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवको विवाह २०२७ सालमा तथा युवराजधिराज धीरेन्द्रवीरविक्रम शाहको विवाह २०३० सालमा सक्रियपूर्वक आफू र आफ्ना परिवारको सदस्यहरूको समुपस्थितिको सुखद क्षणलाई संस्मरण गर्दै प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यसबाट लेखक शाह राजपरिवारका सदस्यहरूसँग ज्यादै निकट र प्रियपात्र भएको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

त्यसैगरी तेस्रो खण्डको दोस्रो शीर्षक 'श्री ५ त्रिभुवनको भारतीय दूतावास प्रवेश र मेरो नोकरीको सुरुवात' तथा तेस्रो 'त्रिभुवनको दिल्ली सवारी' शीर्षक दुबैमा एउटै घटना पाइन्छ । यसबाट राणा शासनको जरा उखेल्न र प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि नेपाली जनता र राजा त्रिभुवनले चालेका राजनीतिक कदमहरूको जानकारी पाइन्छ ।

त्यसैक्रममा तेस्रो खण्डकै चौथो शीर्षक 'श्री ५ महेन्द्रको मोरङ्ग र भ्वापाको भ्रमण' अन्तर्गत वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई राजा महेन्द्रले प्रजातन्त्रको पुर्नबहाली पछि देश र जनताको वस्तुस्थिति बुझ्नका लागि पूर्वी नेपालका विभिन्न गाउँमा घरदैलो कार्यक्रम निर्माण गर्ने जिम्मेवारीपूर्ण कार्य दिएको कुरा उल्लेख गर्दै उक्त कार्यमा लेखकले गरेका काम कर्तव्य र अधिकारहरूको विवरण प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैक्रममा साथीहरू दामोदर शमशेर ज.ब.रा. र शिवजङ्ग राणासँग मिलेर विराटनगर रङ्गेली रोड निर्माण, डाइनिया स्कूल र सरकारको सवारी पर्ने बाटाहरूमा स्वागतद्वारा बनाउने कार्य, शान्ति सुरक्षाको सम्पूर्ण जिम्मा लेखकले नै लिएको कुरा स्पष्ट पारेका छन् ।

प्रस्तुत आत्मकथाको तेस्रो खण्डकै पाँचौ शीर्षक 'श्री ५ मुमाबडामहारानी सरकारको मातृवत्छहारी' बाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले श्री ५ मुमाबडामहारानीलाई सम्पूर्ण नेपालीका माताको रूपमा चित्रण गरेका छन् : उनकै सक्रियतामा 'नेपाल बाल सङ्गठन' जस्तो उद्धार संस्था खोलेर लाखौं नेपालीका माता भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले बडामहारानी सरकारको हरेक कार्यको प्रशंशा गरेका छन् । उनी साँच्चैकै गुणवती, शीलवती नारी सौन्दर्य भएको प्रसङ्गमा एसियाका विद्वान् वाइ.जे. कृष्णमूर्तिले लेखेको भनाइबाट स्पष्ट पारेका छन् :- "श्री ५ मुमाबडामहारानी रत्नराज्यलक्ष्मी शाह आर्य नारीत्वकी प्रतीकस्वरूप पुष्प होइवक्सन्छ । पूर्वका मुलुकहरूमा मौसुफ सबैभन्दा सुन्दरी महारानी होइवक्सन्छ । मौसुफको रूपरङ्ग जति सौम्य छ, हृदय पनि उतिकै पवित्र छ । वास्तवमा श्री ५ मुमाबडामहारानी सरकारको व्यक्तित्वको चमक राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत सुपरिचित रहेको कुरा यस शीर्षकमा उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसैगरी छैटौं शीर्षक 'श्री ५ वीरेन्द्रलाई हात्तिका छावा' माफत वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्नो जीवन भोगका क्रममा राष्ट्र भित्रका जिम्मेवारी मात्रै पूरा नगरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका जिम्मेवारीपूर्ण कार्यहरू पनि सम्पन्न गरेका कुराको जानकारी प्रस्तुत गरेका छन् ।

वर्माका राष्ट्रपतिले राजा वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहलाई उपहार स्वरूप दिएका दुईवटा हात्तिका छावालाई वीरेन्द्रबहादुर शाहले नेपालमा ल्याई ललितपुर स्थित जाउलाखेलको चिडिया खानामा राख्ने कार्य गरेका, दरवारमा दर्शनका निम्ति खडा गर्ने तथा काठमाडौंको जाडोबाट ती छावाहरूलाई जोगाउन चितवनको सौराहमा स्थानान्तरण गर्नेसम्मका जोखिमपूर्ण कार्यमा सफलता प्राप्त गर्दा लेखकका मनमा आएका खुसियालीका प्रसङ्गहरू यहाँ उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसैक्रममा तेस्रो खण्डकै सातौं र आठौं शीर्षकहरू क्रमशः 'श्री ५ अधिराजकुमार वसुन्धराबाट सिकार' र 'श्री ५ अधिराजकुमारहरूको भापामा सिकार'बाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफू राजपरिवारका जुनसुकै सदस्यहरूसँग सिकार खेल्ने कार्यमा जुटेको कुरा स्पष्ट पारेका छन् साथै सिकारको पनि व्यवस्था मिलाएको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । लेखकले आफूले गरेका जुनसुकैकार्यहरूमा पनि सफल भएको खुसि प्रकट गर्दै सिकारसम्बन्धी कुशलताको पुष्टि यी शीर्षकहरूबाट गरेका छन् ।

त्यसैगरी सातौं शीर्षक 'हत्याकाण्डले रुवाएको इतिहास' माफत वीरेन्द्रबहादुर शाहले नेपालको ऐतिहासिक र राजनीतिक घटनाहरूको जानकारी दिएका छन् । लेखकले २०५८ साल जेठ उन्नाइस गते राति नारायणहिटी राजदरवारमा घटेको निर्मम हत्याकाण्डको विषयवस्तुलाई संस्मरण गर्दै आफ्नो शोकाकुल मनस्थितिको चित्रण गरेका छन् ।

लेखकले राजा वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवलाई सादा जीवन र उच्च विचारका कुवेर मानेका छन् । राष्ट्रको समृद्धि र जनताको कल्याणका लागि उनी सधैं समर्पित हुँदै शान्ति क्षेत्र नेपालको उच्च शिर विश्वसामु राख्ने अभिप्रायले राजा वीरेन्द्रवीरविक्रम शाह ओतप्रोत भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यतिमात्रै नभइ लेखकले राजा वीरेन्द्रलाई आदर्श पुरुष, कोमल भावना, जनताको पीरमर्का बुझ्ने पितृतुल्य राजाको रूपमा चित्रण गर्दै दरवार हत्या

काण्डबाट लेखक एकलो, असाहाय, भएको जानकारी उक्त शीर्षकबाट प्रस्तुत गरेका छन् । लेखकले हत्याकाण्डले रुवाएको त्यस इतिहास हाम्रो आधुनिक नेपालको इतिहासमा आबद्ध भएको कुरा स्पष्ट पारेका छन् । इतिहासको त्यस क्षणको स्मृतिमा राजा वीरेन्द्रप्रति नेपालीले पुनः पुनः श्रद्धाञ्जली चढाइरहनु पर्ने सत्य उल्लेख गरेका छन् ।

तेस्रो खण्डको अन्तिम शीर्षक 'त्रिभुवन विमानस्थलमा राजाहरूका तस्विर' मार्फत वीरेन्द्रबहादुर शाहले साहित्यकार नरेन्द्रराज प्रसाईं र इन्दिरा प्रसाईंको सक्रियतामा त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको प्रस्थानकक्षमा स्थापित शाहकालिक तेह्रवटा राजाहरूको तस्विर निर्माणका प्रसङ्गलाई उल्लेख गरेका छन् ।

लेखक शाहकै सभापतित्वमा २०६२ साल असोज १४ गतेका दिन ती तस्विरहरूको अनावरण भएको खुसियाली व्यक्त गरेका छन् ।

भण्डै मान्छेकै पूर्ण कदजस्तै सप्तनागमा आधारित कलात्मक काठका फ्रेममा राष्ट्र निर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहदेखि श्री ५ ज्ञानेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवसम्मका तस्विरहरू छन् । ती तस्विर जति हेर्नो त्यति मुग्ध तुल्याउने आकर्षक भएको कुरा उल्लिखित छ । उनीहरूको यस कार्यले भावी पुस्ताहरूलाई शाहकालिक राजपरम्पराको जानकारी दिने महत्त्वपूर्ण कार्य गर्दछ भन्ने कुरा लेखकले स्पष्ट पारेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको प्रस्तुत 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' शीर्षक आत्मकथात्मक कृतिको तेस्रो खण्डमा आत्मकथाकारका जागिरे जीवनका जोश जाँगरहरूको उल्लेख गरेका छन् । त्यसैक्रममा प्रजातन्त्रको प्राप्तिका लागि राजा त्रिभुवन र नेपाली जनताको सक्रिय प्रयासको सजिव चित्रण पाइन्छ । यसैगरी लेखक आफ्नो जीवनभरि नै राजपरिवारकै छत्रछायाँमा रम्ने रमाउने गरेका कुरा पनि यसैखण्डबाट स्पष्ट हुन्छ । लेखकले जीवनकालमा चारवटा राजाको राज्यशासन भोगेका कुरा स्पष्ट पारेका छन् । 'तँ आँट म पुऱ्याउँछु' भन्ने उखान भैँ शाहले जुन काममा हात हालेपनि सफलता प्राप्त गरेका कुरा उल्लेख भएको महत्त्वपूर्ण खण्ड मान्न सकिन्छ । लेखक शाहलाई नेपाल सरकारको सच्चा कर्मचारीका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहद्वारा लिखित 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' आत्मकथात्मक कृतिको चौथो खण्डमा पनि लेखककै जीवनका विविध पाटाहरूको उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत खण्डमा नौवटा शीर्षकहरू रहेका छन् । तिनीहरू यसप्रकार छन्:-

- १) 'बन्डाभार जङ्गलको किलेरफेलिङ्ग'
- २) 'अन्डैयाक्याम्प'
- ३) 'हरैयाक्याम्प'
- ४) 'थाइल्याण्डको वनसम्मेलन'
- ५) 'जर्मनीका उद्योगपतिको बन्चरो'
- ६) 'मृगशमशेरसँगको जङ्गल यात्रा'
- ७) 'बाइसन हरायो'
- ८) 'फोर्टको चितवन भ्रमण र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको निर्माण'
- ९) 'वन विभागका मेरा सहयोगी मित्रहरू'

माथि उल्लिखित शीर्षकहरूबाट लेखकले आफू जागिरे जीवनमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण विभागमा प्रमुख रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यस समयमा वनजङ्गल र वन्यजन्तु संरक्षणका लागि उनले गरेका महत्त्वपूर्ण तथा जिम्मेवारीपूर्ण कार्यहरूको विवरण दिएका छन् । लेखक विराटनगरमा जिल्ला वन अधिकृत रहँदा सम्पन्न कार्यहरूको संस्मरण गर्दै वन कार्यालयका मित्रहरूको सामीप्यमा रहँदाका खुसिका क्षणहरूको संभनामा उक्त खण्ड निर्माण भएको छ ।

आत्मकथात्मक कृतिको चौथो खण्डको पहिलो शीर्षक 'बन्डाभार जङ्गलको किलेरफेलिङ्ग' माफत वीरेन्द्रबहादुर शाहले चितवनको बन्डाभार जङ्गलमा किलेरफेलिङ्गको समस्यालाई समाधान गर्नका लागि उपायहरूको जानकारी दिएका कुरा यस शीर्षकबाट स्पष्ट हन्छ । लेखक वनजङ्गलको संरक्षणमा आफ्नो क्षमता, बुद्धि र विवेकले भ्याएसम्म लागेका प्रसङ्ग उल्लेखनीय छ ।

त्यसैगरी दोस्रो शीर्षक 'अन्डैयाक्याम्प' अन्तर्गत लेखक शाहले २०२६ सालमा राजा महेन्द्र र रत्नराज्यलक्ष्मी शाहको महाकाली अञ्चल स्थित कञ्चनपुरमा सिकार खेल्ने बन्दोबस्त मिलाउने कार्यको जिम्मा पनि आफैले लिएको र त्यस क्रममा घटेका घटनाको जानकारी दिएका छन् ।

लेखकले उक्त शीर्षकबाट आफू लगायत आफ्ना वनमन्त्रालयकामातहतका कर्मचारीहरू नीरशमशेर ज.ब.रा., मोहनविक्रम थापा, एमरलजङ्ग राणा साथै महाकाली अञ्चलाधीश पदमचन्द्र श्रेष्ठले क्याम्प निर्माण गर्ने धुनी लगाउने मूढा र जर्नाको सामग्री जुटाउने काममा सहयोग गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् ।

यसैक्रममा सबै योजनापूर्ण भएपछि शुक्लाफाँटमा सरकारहरूबाट बाघ, बाह्रसिङ्गा, चित्तल आदि जनावरहरूको सिकार गरी मनोरञ्जन लिएको सुखद क्षणको संस्मरण गर्दै यस शीर्षकमा रमेका छन् ।

त्यसैगरी तेस्रो 'हरैयाक्याम्प' शीर्षकबाट पनि लेखक शाहले राजा महेन्द्रकै सिकार योजनाको प्रस्तुतीकरण गरेका छन् । महेन्द्र सरकारले बाह्रसिङ्गालाई चलाएको गोली दुर्भाग्यवश रत्नराज्यलक्ष्मीको छातिमा बज्रदा आइपरेको आपतकालीन अवस्था र लेखकले उक्त समयमा निभाएको सेवामूलक घटनाको सम्झना गर्दै तत्कालै उपचारका लागि हेलिकोप्टरबाट काठमाडौं ल्याएका कुराको उल्लेख गरेका छन् ।

चौथो खण्डको, चौथो शीर्षक 'थाइल्यान्डको वनसम्मेलन' मार्फत वीरेन्द्रबहादुर शाहले छिमेकी राष्ट्र थाइल्यान्डमा भएको सामुदायिक ग्रामीण वनविकाससम्मेलनमा नेपालका तर्फबाट आफ्नो उपस्थिति खडा गर्दै सामुदायिक ग्रामीण वन विकास बारे भनिएका महत्त्वपूर्ण भानाइहरूको सम्झना उल्लेख गरेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको चौथो खण्डको पाँचौ शीर्षक 'जर्मनीका उद्योगपतिको बन्चरो'बाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले जर्मनीका उद्योगपति क्रुपको विराटनगर आगमनको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । भ्रमणशील व्यक्तित्व क्रुपले नेपाल भ्रमणलाई काठमाडौंको जात्रा सिद्राको

व्यापार बनाएका छन् । उद्योगधन्दाको निरीक्षण, तथा नेपालका जङ्गलमा सिकार खेल्ने उद्देश्य लिएर यहाँ आएका ऋपसँग शाहले घनिष्ट मित्रता कायम गरेका थिए । आँखाको दृष्टिशक्ति कमजोर भएका ऋपले सिकारमा सफलता पाउन नसकेका रोचक प्रसङ्ग लेखकले उल्लेख गरेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले सिकार खेल्दा हात्तीमा चढ्नु पर्ने कुरा बताएका छन् । तर ऋप हात्ती चढ्न डराउने, हात्ती नचढी सिकार खेल्न नसकिने, ऋपले बन्दुक ताक्दा जनावर देख्न नसक्ने, त जनावरलाई देख्दा हतियार चलाउन नसक्ने जस्ता विविध कारणले सिकार खेल्न नसकेको तर पनि साथीसँगको सामीप्यले दुवैजनामा ज्यादै आनन्द प्राप्त भएको कुरा शाहले बताएका छन् ।

यसैक्रममा दुई साथीको विदाइ हुँदा ऋपले वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई आफ्नै उद्योगबाट उत्पादित स्टिलको बन्चरो उपहार दिएको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै त्यो बन्चरो केवल साधारण बन्चरो नभई ऋपको मायाको चिनो मुटुको धड्कन भएको जानकारी यहाँ पाइन्छ । हालका दिनमा पनि वीरेन्द्रबहादुर शाहले उक्त बन्चरो आफ्नो बैठक कोठामा सजाएर राखेको कुरा जानकारी पाइन्छ ।

त्यसैगरी सातौं शीर्षक 'बाइसन हरायो' अन्तर्गत वीरेन्द्रबहादुर शाहले राजा वीरेन्द्रवीरविक्रम शाह सरकारको चितवन भ्रमण र सिकारमा आफू व्यस्त रहेको संस्मरण गरेका छन् । त्यस क्रममा 'बाइसन'को सिकार खेल्ने बन्दोबस्त मिलाउन लेखकले धेरै दिनदेखि जङ्गलमा नै बास बसेको र हराएको बाइसन पत्ता लगाएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । तर वीरेन्द्र सरकाले सिकार खेल्ने दुई दिन अगाडि बाइसन पुनः हराएको र बाइसन पत्ता लगाउन गुरुबाद्वारा देउता वसाइ परेवा कुखुराको भाकल गरेको फलस्वरूप बाइसन पत्ता लागेको रमाइलो प्रसङ्ग उल्लेख छ । यसबाट टुनामुना जादुगारीमा पनि केही शक्ति सामर्थ्य रहेको कुरा लेखकले जानकारी दिएका छन् ।

चौथो खण्डको छैटौं शीर्षक 'मृगशमशेरसँगको जङ्गलयात्रा'मा वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफू मृगशमशेरसँग शुक्लाफाँट जङ्गलमा सिकार खेल्न गएको प्रसङ्गरूप उल्लेख गरेका

छन् । उनीले जङ्गली जनावरहरूलाई दुरबीनका मद्दतले हेर्ने, जनावरको शारीरिक बनावट रङ्ग रोगन र खुट्टाका पाइलाका माध्यमबाट जनावरहरूको प्रकार पत्ता लगाउने कार्यहरूको संस्मरण गर्दै उक्त शीर्षक निर्माण भएको छ ।

त्यसैगरी चौथो खण्डको आठौं शीर्षक 'फोर्टको चितवन भ्रमण र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना' रहेको छ । प्रस्तुत शीर्षकबाट लेखकले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट प्राप्त सहयोग र त्यसबाट वनजङ्गल क्षेत्रको सुधारमा चालिएका कदमहरूको जानकारी दिएका छन् ।

उल्लिखित विषयमा लेखक वीरेन्द्रबहादुर शाहले विश्व वन्यजन्तु संरक्षण कोषका गुठियार गे मोन्ट फोर्टको चितवन भ्रमण कार्यक्रमबाट व्यवस्थित वस्तुस्थिति र अव्यवस्थित वस्तुस्थिति दुवैको मूल्याङ्कन गरी अव्यवस्थित कुरालाई व्यवस्थित बनाउने कार्य गरेका छन् । ती व्यवस्थित बताउने काममध्ये चितवनको जङ्गलमा रहेका बेवारिसे गाई भैंसीको नियन्त्रण गरी वनजङ्गल र वन्यजन्तुको संरक्षणका लागि महत्त्वपूर्ण कदम चालेको जानकारी यहाँ उल्लेख छ ।

त्यसैक्रममा फोर्टद्वारा लेखककै सक्रियतामा चितवनमा गाई पोस्टहरू बनाउन रकम सहयोग पठाइ दिइयो । त्यसै कार्यलाई विस्तार गर्दै चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना गरियो भन्ने जानकारी पाइन्छ । त्यसकारण चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापनामा फोर्ट लगायत रङ्गविक्रम शाह, सुशील शमशेर ज.ब.रा. को पनि अविस्मरणीय भूमिका रहेको महत्त्वपूर्ण कुरा वीरेन्द्रबहादुर शाहले यहाँ उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसैगरी चौथो खण्डको अन्तिम शीर्षक 'वन विभागका मेरा सहयोगी मित्रहरू' रहेको छ । यस अन्तर्गत लेखकले आफ्नो कार्यालयमा आफ्नै सामीप्यमा रहेका विभिन्न साथीभाइहरूको सम्झना गरेका छन् । यस क्रममा उनले कृष्णप्रसाद वासकोटा, बलराम भट्ट, दिनेश कोइराला, रामबहादुर श्रेष्ठ, केदारबहादुर कार्की र मोहनविक्रम थापा जस्ता आफ्ना बेलाका चर्चित कर्मचारी साथीहरू तथा वरिष्ठ व्यक्तित्वहरूको मित्रतापूर्ण व्यवहारहरूको सम्झना उल्लेख गरेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहद्वारा लिखित यस आत्मकथात्मक कृतिको चौथो खण्डमा उनको जीवनभोगका समयमा स्वदेश तथा विदेशमा सम्पन्न विभिन्न सभासम्मेलन, गोष्ठीहरूमा भए गरेका क्रियाकलापहरू बयान गरेका छन् । त्यसैक्रममा लेखकले तत्कालीन सरकारका तर्फबाट हुने सिकार व्यवस्थामा क्याम्प निर्माण सिकार गर्ने जनावरहरूको खोजी, खानाको व्यवस्था साथै राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना जस्ता जिम्मेवारीपूर्ण कार्य सम्पन्न गर्दा भोगे बेहोरेका दुःख सुखका क्षणहरू र क्रियाकलापको संस्मरण गरेका छन् । यस खण्डका नौवटै शीर्षकहरूको पारस्परिक सम्बन्ध रहेको छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' शीर्षक कृतिको अन्तिम खण्डमा पनि लेखककै जीवन भोगका क्रममा बिताएका अनुभवहरूको संस्मरण गर्दै नौवटा बेग्लाबेग्लै शीर्षक निर्माण गरेका छन् । तैपनि प्रत्येक शीर्षकहरू एक अर्कामा सहसम्बन्धित रहेका छन् । ती यसप्रकार छन्:

- १) 'प्रकृति संरक्षणमा राजपरिवारको भूमिका'
- २) 'नेपालको वनको पृष्ठभूमि'
- ३) 'वनको अतिक्रमण'
- ४) 'सामुदायिक वन विकास'
- ५) 'वन क्षेत्रमा भएका उपलब्धि'
- ६) 'इन्धन संस्थान'
- ७) 'सिकारीले जान्नुपर्ने कुरा'
- ८) 'नेपालमा बाघको सिकार'
- ९) 'गैँडाको स्थानान्तरण'

माथि उल्लिखित शीर्षकहरूबाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्नो जागिरे जीवनभरि वनजङ्गल वन्यजन्तु, संरक्षण, राष्ट्रिय निकुञ्जहरूको मर्मत आदिमा बिताएकाले त्यस विषयमा हालसम्म भए गरेका (कुराहरू) नीति, नियम, योजना आदिको सुचनामुलक विवरण यस खण्डबाट स्पष्ट पारेका छन् । यसैक्रममा पाँचौं खण्डको पहिलो शीर्षक 'प्रकृतिसंरक्षणमा

राजपरिवारको भूमिका' मार्फत लेखकले नेपालको वन संरक्षणमा राजपरिवारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको प्रत्यक्ष (आँखाले नै) देखेको कुरा बताएका छन् ।

लेखकले नेपाल भूमि भौगोलिक विविधता भएको मुलुक हो भनेका छन् । भौगोलिक विविधता भएकाले नै तराईका जङ्गलदेखि उच्च हिमाली क्षेत्रसम्म विभिन्न वन्यजन्तुहरू सुन्दर चराचुरुङ्गीहरू, बहुमुल्य जडीबुटीहरू र वनस्पतिहरू रहेका कुरालाई स्पष्ट पारेका छन् । लेखकले ती सबैको संरक्षणमा राजपरिवारको अतुलनीय सहभागिता रहेको कुरा बताएका छन् । यसैक्रममा लेखक भन्दछन्- वनविनासले गर्दा जैविक विविधतामा ह्रास आएकोले राजा महेन्द्रले सन् १९५९ सालमा चितवनमा बन्डाभार जङ्गल क्षेत्रलाई समेटेर महेन्द्र मृगकुञ्जको घोषणा गरेको उल्लेख छ । त्यसैगरी राजपरिवार कै भूमिकामा २०३९ सालमा विशेष ऐनद्वारा श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषको स्थापना गरि प्रकृति संरक्षणमा चासो देखाएको कुरा पनि लेखकले उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी अन्य सरकारी तथा गैर सरकारी कार्यक्रमबाट नेपालको प्रकृति संरक्षणमा राजपरिवारका सबै सदस्यहरूको उल्लेखनीय भूमिका रहेको स्पष्ट पारेका छन् ।

वनजङ्गल संरक्षणमा नेपालका तत्कालीन अध्यक्ष ज्ञानेन्द्र सरकारबाट प्राकृतिक स्रोत संरक्षणको क्षेत्रमा मानव स्रोतका आवश्यकता ठानियो । त्यसै अनुरूप श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषको अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र, जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र, बर्दिया संरक्षण कार्यक्रम र शुक्लाफाँटा संरक्षण कार्यक्रम मार्फत स्वदेशी तथा विदेशी विश्वविद्यालयहरूमा अध्ययनरत विभिन्न तहका विद्यार्थीहरूलाई स्थलगत अध्ययन अनुसन्धानकानिम्त आर्थिक तथा भौतिक सहयोग गर्ने क्रम जारी रहेको कुरा लेखकले उल्लेख गरेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले राजपरिवारकै भूमिकाबाट आजको नेपालले विश्वसामु प्रकृतिको एउटा गजुरका रूपमा विराजमान रहन पाएको, यथार्थ विवरणको प्रमुख तथा प्रत्यक्ष स्रोत नै राजपरिवार हो भन्ने कुरा स्पष्ट पारेका छन् ।

अन्तिम खण्डको दोस्रो शीर्षक 'नेपालको वनको पृष्ठभूमि'बाट वीरेन्द्रबहादुर शाहले नेपालको वन जङ्गललाई जोगाएर 'हरियो वन नेपालको धन' भन्ने उखानलाई चरितार्थगर्न भएका प्रयासहरूको विवरणहरू उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

यसैगरी पाँचौ खण्डको तेस्रो शीर्षक 'वनको अतिक्रमण' मा लेखकले नेपालको वनको अतिक्रमण तीव्र हुँदै गएको जोखिमपूर्ण अवस्थाको जानकारी दिएका छन् । वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्नो कार्यकालमा वनजङ्गलको अतिक्रमण रोक्न धेरै प्रयास गरेका थिए तैपनि वनको अतिक्रमण दिनानुदिन बढ्दै गएर “रस्ती रसाई बस्ती बसाउनु” भन्ने उखानलाई चरितार्थ गर्न नसकेको दुःखद क्षणहरूको संस्मरण यस खण्डको यस शीर्षकमा गरेका छन् ।

पाँचौ खण्डको चौथो 'सामुदायिक वन विकास' शीर्षकमा वीरेन्द्रबहादुर शाहले 'हरियो वन नेपालको धन' भन्ने सुक्तिलाई सार्थक पार्न सामुदायिक वन विकासले खेल्ने भूमिकाका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । यस कार्यमा गाउँदेखि सहरसम्म जनचेतना जगाएर वन जङ्गलको सुरक्षा गर्ने कार्य गरेको स्पष्ट पारेका छन् ।

त्यसैगरी पाँचौ खण्डको पाँचौ नै शीर्षक 'वन क्षेत्रमा भएका उपलब्धि' मा लेखकले वनजङ्गलको सुरक्षा, सुधार, वृक्षारोपण र सामुदायिक वन निर्माण आदि जस्ता जिम्मेवारीपूर्ण कार्यमा आफ्नै सक्रियतामा भए गरेका कार्यहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

यसैक्रममा लेखकले उनी वन मन्त्रालयअन्तर्गत रहेर करीब आधा सय वर्ष सेवा गरेको समयमा अथवा चिफ कन्जर्भेटर रहेको अवस्थामा स्वीकृत, सम्पन्न नीतिहरू, नीतिगत उपलब्धिहरू, भौतिक लक्ष्य र प्रगति भएका प्रमुख कार्यक्रमहरूलाई यस शीर्षक अन्तर्गत उल्लिखित गरेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको पाँचौ खण्डको छैटौ शीर्षक 'इन्धन संस्थान' माफत लेखकले आफू इन्धन संस्थानको सञ्चालक समितिको अध्यक्ष पदमा पाँच वर्ष जागिर खाएको समयमा गरेका जिम्मेवारीपूर्ण कार्यहरू जस्तै: इन्धन बचत, इन्धन शक्तिको वितरणमा एकरूपता कायम, निश्चित संस्था तथा ठेकेदारहरूको माध्यमबाट गरिएको विवरण आदि कार्यहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसै गरी पाँचौ खण्डको सातौं शीर्षक 'सिकारीले जान्नुपर्ने कुरा' बाट लेखकले आफ्नो जीवनभरि सिकार खेल्दा अपनाएका तरिकाहरू र सिकारका लागि आवश्यक सामग्रीहरूको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । यसैक्रममा वीरेन्द्रबहादुर शाहले फरक-फरक जनावरको सिकार खेल्ने सामग्री र समय पनि फरक नै हुने कुराको जानकारी दिएका छन् । प्रत्येक सिकारीले जुन जनावरको सिकार खेल्ने हो त्यस सम्बन्धी तालिम लिनुपर्ने कुरा उल्लिखित गरेका छन् ।

त्यसैगरी पाँचौ खण्डको आठौं शीर्षक 'नेपालमा बाघको सिकार'मा पनि लेखकले सिकार खेल्ने कौशल र सिकार खेल्ने सामग्रीकै बारेमा चर्चा गरेका छन् ।

पाँचौ खण्डको अन्तिम शीर्षक 'गैँडाको स्थानान्तरण'मा वीरेन्द्रबहादुर शाहले गैँडा जस्तो हिंस्रक जनावरलाई एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा स्थानान्तरण गर्दा आवश्यक पर्ने यातायातको सुविधा, दक्ष सीप, अनुभव र आर्थिक स्रोतका बारेमा जानकारी दिएका छन् । उनले भोगेका जीवन कहानी, कार्यकुशलताको आधारमा यी विविध खोज अनुसन्धानमूलक कुराहरूको आकर्षक र प्रभावकारी चर्चा यहाँ गरेका छन् ।

४.२.५ परिवेश र प्रकृतिचित्रण

आत्मकथाकार वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' शीर्षक कृतिमा रहेको परिवेश भनेको राणाकालदेखि (अन्तिम) पछिल्लो प्रजातन्त्रकालसम्मका सल्यान र काठमाडौंका विविध स्थानमा घटेका घटनाहरूको चित्रण गर्नु हो । राणाकालमा नेपालको एकीकरण भएको थिएन । त्यसैले पूर्व तथा पश्चिममा बाइसे चौबीसे राजा रजौटाहरू राज्य गर्दथे । तत्कालीन अवस्थालाई चित्रण गर्न वीरेन्द्रबहादुर शाहका जिजुबाजे, बाजे र बुबाकै कार्यकालको बयानबाट (देशको) सल्यानको राजनैतिक, शैक्षिक, आर्थिक, नैतिक, सामाजिक वस्तुस्थितिलाई छर्लङ्ग्याएका छन् ।

सल्यानको परिवेशबाट आत्मकथाकार क्रमशः काठमाडौंको डिल्लीबजार, नारायणहिटी राजदरवार हुँदै पूर्वमेचीदेखि पश्चिम महाकाली सम्मका विविध स्थानहरूमा यस आत्मकथाको परिवेश फैलिएको छ । राणाकालमा काठमाडौंको अवस्था र काठमाडौं

बाहिरका ठाउँहरूको अवस्थाको चित्रण यहाँ गरिएको छ । राणाकालमा जनता र राजाप्रतिको अन्याय अत्याचारलाई हटाउन राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट भए गरेका क्रियाकलापहरू पनि यहाँ उल्लेख गरेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले राणाकालको समाप्ति पछि प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनाबाट पनि देशले आशा गरेको चौतर्फी विकास योजना प्राप्त नभएको कुरालाई पछिल्लो प्रजातन्त्र प्राप्तिका घटनाहरू पनि यस कृतिमा समेटेका छन् ।

आत्मकथाकार वीरेन्द्रबहादुर शाहको आत्मकथागत कृतिको परिवेशलाई पुष्टि गर्नका लागि प्रकृति चित्रणले पनि उत्तिकै महत्त्व राखेको पाइन्छ । यहाँ प्रकृतिको मानवीकरण गर्दै प्रकृतिको सुन्दर, रौद्र र शान्त रूपको चित्रण गरेका पाइन्छ । यस क्रममा आत्मकथाकारले नदीनाला, खोला, पहाड, जङ्गल, हिमाल, घाम, पानी, सूर्यचन्द्र, बोट बिरुवा आदि प्राकृतिक सन्दर्भहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

आत्मकथाकारले आफ्नो तीसवर्षे जागिरे जीवन (वनजङ्गल) प्रकृतिसँग नै बिताएको पाइन्छ । त्यसैले प्रस्तुत आत्मकथामा प्रकृतिलाई मानवीकरण गरेका छन् । रारालाई प्रेमीका, युवती, अप्सरा भन्दै स्वर्गीय सुख प्राप्त भएको अनुभव गरेका छन् । 'रारा साँच्चिकै अप्सरा नै रहेछ, उसको सुन्दरताले मेरा आँखा लोभिए । त्यसैले रारालाई धेरैवेर आँखाभित्रै राखेँ, छातिभित्र टाँसे, मन मस्तिष्कभित्रै सजाएर राखेँ, सपना, विपना रारा, रारा भनिरहेँ । राराले मलाई आजसम्म पनि समाइरहेको छ, समाइरहेको छ' भन्ने आत्मकथाकारको भनाइले प्रकृतिलाई मानव युवती ठानेर संवादात्मक क्रियाकलाप गरेको पुष्टि हुन्छ ।

प्रकृति चित्रण गर्ने क्रममा आत्मकथाकारले प्रकृतिलाई सम्पूर्ण ब्रम्हाण्डकी सृष्टिकर्ता मानेका छन् । प्रकृतिकै सम्पदा वनजङ्गल हो भन्ने बताउँदै प्रकृतिको सौम्य, सुन्दर र कोमल रूपको बयान गरेका छन् । प्रकृतिले नै पृथ्वीमा अति सुन्दर कलाले कुँदिएका स्थलहरू उपहार स्वरूप दिएका छन् । ती उपहारको मैदानमा वन्यजन्तु, चराचुरुङ्गीहरू समाइरहेका हुन्छन् । प्रकृतिले हामीलाई बाघ, कस्तुरी, मृग, चित्तल, हाती, गैंडा, बाब्रसिङ्गे

जस्ता जीवजन्तु दिएको छ तिनीहरू लगायत हामी सबैको छहारी प्रकृति हो भन्ने निष्कर्षमा आत्मकथाकार पुगेका छन् ।

संक्षेपमा भन्ने हो भने आत्मकथाको परिवेश र प्रकृति चित्रण नेपालको सल्यान, काठमाडौं लगायतका पूर्व पश्चिमका विविध स्थल तथा नेपाल बाहिरका जर्मन, थाइल्यान्डसम्म फैलिएको छ । राणाकालदेखि पछिल्लो प्रजातान्त्रिक कालका विविध राजनीतिक शैक्षिक, भौगोलिक, आर्थिक ऐतिहासिक विवरण दिन यो कृति केन्द्रित छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले नेपाल भूमिलाई भौगोलिक विविधताले यातायात सुविधामा ठगो पनि प्राकृतिक सुन्दरता ती सबै विकटताहरूभन्दा बढी उच्च रहेको बताएका छन् । उनले तराइका मनमोहक वन जङ्गलरूपी नाट्यशालामा ती सम्पूर्ण जङ्गली जनावर नाचेको दृश्यले यो नेपाल स्वर्गीय भूमि र अप्सराको नृत्यघर मान्दै परिवेश र प्रकृतिलाई आत्मकथामा संयोजन गरेका छन् ।

४.२.६ तटस्थ अभिव्यक्ति

आत्मकथाको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्व तटस्थ अभिव्यक्ति हो । वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' आत्मकथागत कृतिमा यस तत्वको पनि निर्वाह भएको छ । आत्मकथामा प्रस्तुत जीवन वृत्तान्तमा आएका पारिवारिक अवस्था, आर्थिक सम्पन्नताको अवस्था, बानी व्यवहार, निकटस्थ साथीहरूको व्यवहार आदिको चित्रण र वर्णन गरेका छन् ।

आत्मकथाकार उच्च आर्थिक परिवारमा जन्मे हुर्केकाले अभाव दुःख दरिद्रताका क्षण तथा भोगाईबाट टाढै रहेका छन् । फलस्वरूप आफ्नो आत्मकथागत कृति त्यस्ता पाटाहरूको बयान विवरणबाट बञ्चित रहेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिमा उच्च ओहदामा कार्यरत कर्मचारी संगीसाथी र अन्य व्यक्तित्वका सबल पक्ष, सद्ब्यवहारका पक्ष मात्रै धेरै उल्लेख छ । उनले कार्यानुभवका क्रममा मानवले स्वतह रूपमा गर्ने गल्ती र कमजोरीका पक्षलाई कुनै पनि खण्डमा समावेश नगरेकाले निम्न

र अतिनिम्न मानवीय जीवन भोगाइ यहाँ पाइँदैन । त्यसैले तटस्थ अभिव्यक्तिका क्रममा आत्मकथाको बाधक बन्ने आत्मश्लाघा, आत्मसङ्कोच, सामाजिक सीमा, समकालीन साथीभाइको भय आदि तत्त्वहरूले विचलित हो कि भन्न सकिन्छ । यी सीमाहरू बाहेक अन्य दृष्टिले यस कृतिमा तटस्थ अभिव्यक्ति प्रबल छ ।

आत्मकथामा आएका पारिवारिक पात्रहरू र अन्य सबै पात्रहरू मेधावी कर्तव्य परायण, भावुक कार्यकुशल नै देखिन्छन् । यस कुराको पुष्टि गर्नका लागि तत्कालीन नेपालको इतिहास साक्षी रहेको छ ।

तटस्थ अभिव्यक्ति दिने क्रममा आफू राजा भएर पनि सर्वसाधारणका छोराछोरी जसरी सरकारी जागिर खाएर आय आर्जन गरेको कुरा यसै कृतिको तेस्रो खण्डमा बताएका छन् ।

त्यसैगरी जागिरको सरुवा बढुवाको क्रममा पनि आफूले कसैको सिफारिस नगर्ने कुराको तटस्थ अभिव्यक्ति यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ:-

आत्मकथाकार जनकपुर स्थित वन कार्यालयमा कार्यरत रहँदा तत्कालीन प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापाको समयमा वन राज्यमन्त्री, महाकालीले वीरेन्द्रबहादुर शाहलाई अञ्चलको कञ्चनपुरमा सरुवाको पूर्जा पठाएका थिए । सूर्यबहादुर थापाले 'ऊ त्यहाँ जान्छ र ?' भन्ने प्रश्नमा राज्यमन्त्रीको उत्तर पुगको रहेछ- 'ऊ त्यहाँ नगए घर जान्छ' ।

यस्ता सम्वादबाट आत्मकथाकार स्वाबलम्बी, सदाचारी, कर्तव्यपरायण कर्मचारीका रूपमा चित्रित हुन्छन् ।

तटस्थ अभिव्यक्तिकै क्रममा जाउलाखेल स्थित चिडियाखानामा बर्माबाट ल्याएका नयाँ हात्तीलाई मिलाउने दरबारमा दर्शन गराउने तथा काठमाडौंको जाडोबाट बचाउन चितवनको सौराहको हात्तीसारमा पुऱ्याउने जोखिमपूर्ण कार्यहरूमा पनि सफलता प्राप्त गरेको जानकारी दिएका छन् ।

त्यसैगरी वनजङ्गलको संरक्षण, सम्बद्धन, वनअतिक्रमण सामुदायिक वन विकासका कार्यहरूमा पनि सबल र सफल कुराको विश्लेषण मात्रै रहेको पाइन्छ ।

निष्कर्षमा तटस्थ अभिव्यक्तिका सबैजसो घटना वर्णनमा यो कृति सफल रहेपनि कुनै कार्यमा पनि अभाव, असक्षम नदेखाउनु चाहिँ अस्वभाविक लाग्दछ । निम्न तथा अतिनिम्न अभै मध्यम खालका व्यक्तिहरूको जीवन भोगाइ दुःख, अभावका क्षणहरू प्रति सचेत नहुनु आत्मकथाकारको पारिवारिक र कार्यालयीय दुबै वातावरणले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको स्पष्ट हुन्छ । यी केही सीमा बाहेक उक्त कृति तटस्थताका हिसाबले पनि सबल नै देखिन्छ ।

४.२.७ चरित्रचित्रण / पात्र

आत्मकथा आफ्नै भोगमूलक जीवनको इतिहास हो । त्यसैले यसको प्रमुख पात्र आत्मकथाकार नै हुन्छ । यस आत्मकथाको प्रमुख पात्र आत्मकथाकार वीरेन्द्रबहादुर शाह नै हुन् । अन्य पात्रहरू (पारिवारिक, कार्यालयीय मित्र) वर्ण्य विषयलाई स्वभाविक, प्रामाणिक र सुगठित बनाउन उपस्थित भएका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाह आत्मकथाको सुरुमा स्नेही, जिज्ञासु र आज्ञाकारी बालकको रूपमा चित्रण भएका छन् । उनको घरायसी वातावरण ज्यादै सम्पन्न सौहाद्रपूर्ण थियो । बाल्यकालमा कुनै कुराको अभावको स्थिति आइपरेन । तैपनि उनी सादा जीवन उच्च विचारका पूजारी थिए । उमेर बढ्दै गएपछि उनी एकान्तप्रेमी, प्रकृतिप्रेमी, स्वभिमानी स्वभावका भए । विद्यार्थी जीवनमा साना ठूला सबै साथीहरूसँग समान व्यवहार गर्ने उनको बानी थियो । वि.सं. १९९९ सालमा भारतको बनारसबाट म्याट्रिक पास गरेका आत्मकथाकारले उच्च शिक्षा हासिल गरेका छैनन् । उनी विभिन्न तालिमद्वारा विद्वत्त्व प्राप्त गर्दै वि.सं. २००६ सालमा शाही नेपाली सेनाको क्याप्टेन पदमा नियुक्त भएका थिए । सोही पदबाट बढुवा हुँदै उनी डी.एफ.ओ., चीफ कन्जर्सेटर तथा राजपरिषद्को सदस्य, अञ्चलाधीश, राजसभाको सचिव जस्ता जिम्मेवारीपूर्ण पदहरू सफलतापूर्वक सम्हाल्न पुगेका थिए ।

त्यतिमात्रै नभइ आफ्नो भोगमूलक जीवनमा वीरेन्द्रबहादुर शाहले आफ्ना अग्रज तथा मित्रहरू साथै कार्यालयका सहकर्मी साथीहरूको सामीप्यमा रहेर पनि मित्रतापूर्ण व्यवहार गरेको कुरा विषयवस्तु अन्तर्गत पुष्टि भइसकेको छ । लेखकले जीवनभरि आफूलाई बेफूसदी (व्यस्त) राखेपनि समय र परिस्थिति अनुरूप देश विदेशको भ्रमण, सभासम्मेलन, सबैमा सहभागि भएको उल्लेख गरेका छन् ।

निष्कर्षमा यस आत्मकथात्मक कृतिका पात्र / चरित्र वीरेन्द्रबहादुर शाह गतिशील, सत्पात्रका रूपमा नै चित्रित छन् ।

४.२.८ सङ्गठन

‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’ शीर्षक आत्मकथामा जीवन भोगको वर्णनलाई सुगठित पार्ने क्रममा रेखीय ढाँचा नअपनाई वृत्तकारीय ढाँचा अँगालेको पाइन्छ । जीवन भोगका कहानीलाई क्रमैपिच्छे एकपछि अर्को बयान गरिएको छैन । संस्मरणात्मक रूपमा जुन घटना जहिले सम्झनामा आउँछ त्यसैलाई बयान गरिएको पाइन्छ । पहिलो खण्डमा त पुर्खाहरूको परिचय सँगै पारिवारिक पृष्ठभूमिको जानकारी दिएका छन् । त्यसैले संगठन खजमजिएको छैन तर दोस्रो खण्डमा जागिरे जीवनका भोगमुक्त कहानी बयान गरेर काम, कर्तव्य, अधिकारको समुचित उपयोग गरेको जानकारी दिएका छन् भने तेस्रो खण्डमा आफ्नो जागिरे जीवनको सुरुवात भएको दिन २००६ साल हो भन्ने प्रसङ्ग खुलाएका छन् । यसरी पछाडिबाट जीवनलाई सम्झँदै गरेकाले यस कृतिको सङ्गठन वृत्तकारीय छ भन्ने प्रमाण भेटिन्छ ।

आत्मकथाकारले एघार/बाह्र (११/१२) वर्षको समयावधिका घटनाक्रमहरू यसमा परोक्ष ज्ञानबाट पहिलो खण्डभरि नै प्रस्तुत गरिएको छ भने बाँकी चार भागमा आफ्नै भोगमूलक जीवनमा घटेका महत्त्वपूर्ण घटना, प्रसङ्ग तथा विविध वर्णन विवरण प्रत्यक्ष ज्ञानका आधारमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले कुनै कुनै वर्णन विषयमा रोग, पीडा, हत्या आदिका कारण अन्तर हृदयमा आएका भावुकतापूर्ण वर्णन गरेका छन् । सबैभन्दा बढी जीवन भोगको बयान दोस्रो खण्डमा भएकोले आत्मकथाकारको युवा अवस्थाको चित्रण पनि

यही छ । आफू यायावर जस्तै वनेर पूर्वमेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मका प्रायः सबै ठाउँको भ्रमण गरेको प्रसङ्गहरूको वर्णनात्मक र विवरणात्मक शैलीमा प्राप्त छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले जीवनको उत्तरार्ध क्षणहरूलाई तेस्रो, चौथो तथा पाँचौं खण्डका विविध अवस्थाको चित्रणसँगै सङ्गठित गरेका छन् । राजपरिवारसँग आफू सधैंभरी नजिक रहेको, उनीहरूकै छत्रछायाँमा रमाएको र मृत्यु तथा हत्याकाण्डका समाचारले पानी पानी भएको कुरा बताइएको छ । तैपनि समय क्रम तथा तिथि मितिका हिसाबले शिलशिलेवार पटककै छैन । यात्रा भ्रमणका बारेमा पनि क्रमबद्धता छैन ।

कहिले पश्चगामी प्रस्तुति दिने त कुनै खण्डमा अग्रगामी प्रस्तुति दिनुले कथानकमा मिठास र सरलपना पाइँदैन । घटनाहरू पनि आफ्नो जीवनमा घटेका मात्रै नभई आफ्ना अग्रज तथा मित्रहरूको बारेमा पनि बयान गरेकाले कताकता मोडिएको जस्तो देखिन्छ । आफ्नो कार्यकाल वनजङ्गलमा बितेकाले जङ्गलसम्बन्धी आफूले जाने भोगेका कुरालाई पनि पाँचौं खण्ड अन्तर्गत विश्लेषण गरेकाले कथानक घुम्दै फिर्दै पुनः केन्द्रमा नै आउँछ तर पनि सरल सहज सङ्गठनात्मक शैली यहाँ पाइँदैन ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले आत्मकथागत कृतिमा सङ्गठन निर्माणमा आत्मकथागत तत्त्वलाई समावेश गरेका छन् । केही परिस्थितिमा घटना र कालक्रमको सिलसिलेवार नमिले पनि घटना प्रबल छ, परिवेशको विस्तारता पूर्णत छ । परिवेश चित्रणमा नेपालको राजनीतिले लिएका प्रमुख मोड, उपलब्धी र त्यसका कार्यको बयान पाइन्छ । सङ्गठन निर्माणमा अतिसयोक्ति वर्णन नभई स्वभाविक ज्ञान, क्षमता, अनुभवका महत्त्वपूर्ण वर्णन, विवरण पाइन्छ ।

४.२.९ भाषाशैली

‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’ शीर्षक आत्मकथागत कृतिमा आत्मकथाकारले सरल, सहज गद्य भाषाको प्रयोग गरेका छन् । पहिलो खण्डमा आफ्नो परिवारका सदस्यहरूमा प्रयोग हुने आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । मान्यजनका निम्ति उच्च आदरार्थी भाषाशैली र

सानालाई मध्यम आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । जस्तै: 'मेरा जिजुबुबा शमशेरबहादुर शाह नेपाली उचाइका खाइलाग्दा र हृष्टपुष्ट हुनुहुन्थ्यो' ।

'मेरी बहिनी लक्ष्मी राणाले कखरासम्म घरमै पढेकी थिइन्' । पारिवारिक माया, ममता, प्रणय तथा शौकपूर्ण मनोहारी घटना र अनुभूतिहरूको बयानमा सामान्य भूतकालका क्रियापदहरूको प्रयोग भएको छ ।

आत्मकथाकारले आफ्नो भोगमूलक जीवनकहानी बताउने क्रममा आत्मपरक शैलीमा प्रथम पुरुष एक वचनका क्रियापदको प्रयोग गरेका छन् । जस्तै: म रोएँ, जङ्गी अड्डा पुगेँ । म परासी जिल्लाको वन अधिकृत थिएँ । त्यसैगरी आत्मकथाको मध्यभागतिर आत्मकथाकारले दरबारीया अतिउच्च भाषा शैलीको प्रयोग गरेका छन् । कार्यालयमा कार्यरत हुँदा आफ्ना मतहत रहेका काम, कर्तव्य, अधिकारलाई सम्पन्न गर्ने क्रममा औपचारिक भाषा शैलीको अधिक्य प्रयोग गरेका छन् । जस्तै:

'श्री पाँच महाराजाधिराज ज्ञानेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव सरकारको कृपापूर्ण निगाहबाट म वि.सं. २०५९ साल फागुन सात गतेका दिन राजपरिषद्को सदस्य पदमा मनोनित भएँ' ।

'श्री पाँच महेन्द्र जनप्रेमी राजा होइबक्सन्थ्यो । त्यसैले मौसूफ सरकार जहिलेसुकै राष्ट्र, राष्ट्रियता र जनताप्रति नै आफूलाई समाहित गरिबक्सन्थ्यो' । यी बाहेक यस आत्मकथामा संस्कृत शब्द, आगन्तुक तथा भर्रा नेपाली शब्दहरूको समुचित विन्यास गरेका छन् । एकातर्फ पितृ, भ्रातृ, मातृ जस्ता संस्कृत तत्सम शब्दहरू प्रयोग भएका छन् भने कष्ट, कर्म, नेत्र, वस्तु, गृह, पञ्च जस्ता तत्सम शब्दहरू पनि छन् ।

त्यसैगरी रेडक्रस, सोसाइटी, टेलिफोन, टेलिभिजन, मोबाइल, हजाईजहाज, एफ-ओ, डी.एफ.ओ.चीफ, कन्जर्भेटर, टाइम, लेट, टेलिस्कोप, पकेट आदि अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरूको प्रशस्त प्रयोग गरिएको छ ।

आत्मकथाकारले आत्मकथाको भाषालाई सूक्तिमय बनाउनका लागि विविध उखान टुक्काहरूको प्रयोग पनि गरेका छन् । जस्तै: 'हरियो वन नेपालको धन' 'रस्ती रसाइ बस्ती बसाउनु' आदि ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा आत्मकथाकारले यस कृतिमा विविध भाषाका शब्दहरूको संयोजन गर्दै कृतिको सुन्दरतालाई उचाइ दिने कार्य गरेका छन् । अङ्ग्रेजीका केही शब्दावलीबाहेक अन्य भाषाशैली सहज र सप्रेष्य छ । वर्णनात्मक र विवरणात्मक शैलीको प्रयोगबाट प्रस्तुत कृति आरम्भदेखि अन्त्यसम्म नै सबल देखिन्छ ।

आत्मकथामा अभिव्यक्त हुने रागात्मक संवेदनात्मक र आलङ्कारीक भाषाको त्यति प्रयोग नभए पनि गद्य भाषामा लेखिएकाले यसको आत्मकथागत महत्त्व रहेको छ ।

४.३ वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'जङ्गलको मान्छे' कवितासङ्ग्रहको संक्षिप्त अध्ययन

'जङ्गलको मान्छे' कवितासङ्ग्रह शाहको दोस्रो प्रकाशित कृति हो । यस कृतिलाई रचना र प्रकाशन शीर्षक, संरचना र स्वरूप तथा विषयवस्तु तथा लय र भाषा शैलीका आधारमा सङ्क्षिप्त अध्ययन गरिएको छ ।

४.३.१ रचना र प्रकाशन

'जङ्गलको मान्छे' गद्य कवितासङ्ग्रह वीरेन्द्रबहादुर शाहको लेखन तथा प्रकाशन दुवैका हिसाबले दोस्रो कृति हो । उक्त कृति नई प्रकाशनबाट २०६५ सालमा प्रकाशित भएको हो ।

४.३.२ शीर्षक

'जङ्गलको मान्छे' कविता सङ्ग्रहमा तीसवटा कविताहरू सङ्कलित छन् । यीमध्ये पहिलो कविताको शीर्षक 'जङ्गलको मान्छे' रहेको छ । यस कवितामा कविले स्वच्छन्द रूपमा प्राकृतिक जीवन बाँच्न चाहँदा चाहँदै पनि आधुनिक कङ्क्रिटको जङ्गलमा हराउन पुगेकोले आफू निराश भएको भाव व्यक्त गरेका छन् । यसै कविताको शीर्षकबाट सङ्ग्रहको नामकरण पनि गरिएको छ । यस सङ्ग्रहभित्रका अन्य कवितामा पनि आफ्ना जीवन

भोगाइका अनुभूति पीडा व्यथा आदिका भावाव्यक्ति भएको देखिनुले यस सङ्ग्रहको शीर्षक सार्थक देखिन्छ ।

४.३.३ संरचना र स्वरूप

‘जङ्गलको मान्छे’ कवितासङ्ग्रह डिमाइ साइजमा छापिएको छ । यसको आरम्भमा श्यामदास वैष्णवले वीरेन्द्रबहादुरका कविताका बारेमा गरेका सङ्क्षिप्त टिप्पणीसहितको ‘संवेदनात्मक अभिव्यक्ति’ शीर्षको भूमिका रहेको छ । प्रस्तुत कृतिको भूमिका पछि ‘कविता मेरो विषय होइन’ शीर्षकमा कविले आफू कवि नभएको स्वीकारोक्ति दिएका छन् । यसमा उनले आफू लामो समयसम्म प्रशासनमा बसेको तर जीवनको उत्तरार्द्ध चरणमा नेपाली साहित्यलाई केही गरूँ भन्ने भावना जागृतभई साहित्यतर्फ लागेको बताएका छन् । उनको भनाईलाई हेर्दा उनका जीवनमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम जस्ता साहित्यकारहरूको सामीप्यले कविताप्रति आकर्षण बढेको देखिन्छ ।

जङ्गलको मान्छे सङ्ग्रहमा सङ्कलित सबै कविता लघु आयाममा संरचित छन् । यसमा सङ्कलित कविताका शीर्षकहरू यसप्रकार छन्:

- १) जङ्गलको मान्छे
- २) मेरो सीमाना
- ३) फल्लु भएको अनुभूति
- ४) कसलाई के भनूँ?
- ५) भिजेका आँखा
- ६) जीवन
- ७) सपना
- ८) सूर्यचन्द्र
- ९) जिउँछु म
- १०) बूढो रूख
- ११) मन्दिरका देउता
- १२) हिजोहरू
- १३) आजभोलिका मान्छे

- १४) माल्दाइलाई सम्भरेर
- १५) विगतको स्मृति
- १६) बाघको सिकार
- १७) डाँडाको घाम
- १८) इच्छापत्र
- १९) अन्धकार
- २०) खुलेको आकाश
- २१) तराईको जङ्गल
- २२) वागमती खोलो
- २३) प्रभुको नाउँमा
- २४) भजौँ भजन
- २५) चरीको चिरविर
- २६) आमा
- २७) फूल
- २८) हिउँदको रूख
- २९) यी कुकुरहरू
- ३०) बागबजार

उपर्युक्त कविताहरूमध्ये चौबीस पङ्क्तिमा लेखिएको 'बागबजार' शीर्षकको कविता सबैभन्दा लामो र दस पङ्क्तिमा पूर्ण भएको 'आमा' शीर्षकको कविता सबैभन्दा छोटो आयाम भएका कविता हुन् । सामान्यतः उनका यसमा परेका कविता तीनदेखि पाँच अनुच्छेदमा संरचित छन् ।

४.३.४ विषयवस्तु

'जङ्गलको मान्छे' कवितासङ्ग्रहका कविता सामाजिक, पारिवारिक, वैयक्तिक, धार्मिक, प्राकृतिक आदि विषयवस्तुमा आधारित छन् । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित 'आजभोलिका मान्छे', प्राकृतिक विषयमा आधारित 'चरीको चिरविर', 'तराईको जङ्गल' आध्यात्मिक विषयमा आधारित 'प्रभुको नाउँमा' 'भजौँ भजन' लगायतका कविताहरू यसमा

परेका छन् । 'सूर्यचन्द्र' शीर्षकको कवितामा राष्ट्रवादी चेतनाको सूक्ष्म स्पर्श पाइन्छ । अन्य कवितामा कविले आफ्नो जीवनमा भोगेका, देखेका, सुनेका घटना एवम् विषयलाई कवितात्मक स्वरूप प्रदान गरेका छन् । समाजमा बढ्दै गएका कृत्रिमता, मानवीय संवेदनहीनता, प्रदूषण, प्राकृतिक विनाश यान्त्रिक सभ्यताले निम्त्याएको विनाश आदिलाई कतै बिम्बात्मक ढङ्गले कतै यथार्थपरक ढङ्गले त कतै व्याङ्ग्यात्मक ढङ्गले व्यक्त गरेका छन् । उनका कवितामा बौद्धिक उपदेशात्मक विचार पनि व्यक्त भएको पाइन्छ । कवितामा स्वच्छन्दतावादी भावात्मक प्रवाह देखापर्छ । 'प्रभुको नाउँमा' शीर्षकको कवितामा कविले बह्म सत्यम् जगत् मिथ्याको पूर्वीय अध्यात्मवादी चिन्तनको सार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

ईश्वरको नाउँ मात्रै साचो हो ।

अरू सबै संसार भूठो हो । (पृ. ४६)

समाजमा व्याप्त विकृति विसङ्गति तथा असामाजिक प्रवृत्तिले निम्त्याएको एकलोपन र निराशालाई उनले आफ्ना सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित कवितामा व्यक्त गरेका छन् । यसका धेरैजसो कवितामा कविले आफ्नै वैयक्तिक अनुभूतिलाई व्यक्त गरेका छन् र यस्ता कवितामा कविले प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग गरेका छन् ।

४.३.५ लय तथा भाषाशैली

वीरेन्द्रबहादुर शाहको प्रस्तुत सबै कविताहरू गद्य लयमा संरचित छन् । सरल, सहज एवम् स्वाभाविक भाषाशैलीले उनका कविता सुबोध्य बनेका छन् । आफ्ना अनुभूतिलाई सरल एवं सम्प्रेष्य ढङ्गले प्रस्तुत गर्न सक्नु कवि शाहको कवितात्मक वैशिष्ट्य हो ।

पाँचौं परिच्छेद

उपसंहार

५.१ सारसंक्षेप

“वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन” शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्यमा साहित्यकार वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन र विवेचना गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यलाई पाँच परिच्छेदमा सङ्गठित गरिएको छ । पहिलो परिच्छेद ‘शोधपरिचय’मा शोधकार्यसम्बन्धी परिचय दिइएको छ । यस परिच्छेदमा शोधकार्यको शीर्षक, शोधको प्रयोजन, विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वाध्ययनको विवरण, शोधकार्यको औचित्य तथा महत्त्व, शोधविधि, सीमाङ्कन माथि प्रकाश पार्दै यस शोधकार्यको रूपरेखा तयार पारिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद ‘वीरेन्द्रबहादुर शाहको जीवनीको अध्ययन’मा साहित्यकार वीरेन्द्रबहादुर शाहको सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ । यसमा वीरेन्द्रबहादुर शाहको जन्म र जन्मस्थल, पुर्खा, वंशपरम्परा तथा पारिवारिक पृष्ठभूमि, नामकरण, बाल्यकाल र पालनपोषण, चूडाकर्म, शिक्षादीक्षा बसोबास, आजीविका, भ्रमण, रुचि तथा स्वभाव, साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव, मानसम्मान तथा पुरस्कार र पदकहरूमाथि प्रकाश पार्दै पारिवारिक वियोगसम्मको जानकारी दिइएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद ‘वीरेन्द्रबहादुर शाहको व्यक्तित्वको अध्ययन’मा वीरेन्द्रबहादुर शाहको व्यक्तित्वका विविध आयामहरूमा दृष्टि पुऱ्याइएको छ । व्यक्तित्व निर्माणका प्रमुख आधारहरू, बाह्य व्यक्तित्व, आन्तरिक व्यक्तित्व, व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू, प्रशासनिक व्यक्तित्व, शिक्षक व्यक्तित्व, राजनीतिक व्यक्तित्व, प्रकृतिप्रेमी व्यक्तित्व, समाजसेवी व्यक्तित्व, धार्मिक व्यक्तित्व, कर्मयोगी व्यक्तित्व साथै साहित्यिक व्यक्तित्व आदि शीर्षकहरूमा प्रकाश पारिएको छ ।

चौथो परिच्छेद 'वीरेन्द्रबहादुर शाहको कृतित्वको अध्ययन' शीर्षक रहेको छ । यसै परिच्छेदमा शोधकार्यको अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । यस परिच्छेदमा वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' शीर्षकको आत्मकथात्मक कृतिको र 'जङ्गलको मान्छे' शीर्षकको कविता सङ्ग्रहको विवेचना गरिएको छ । अन्यविधाका उपविधाअन्तर्गत पर्ने आत्मकथाको सैद्धान्तिक आधारमा यस कृतिको विश्लेषण गरिएको छ । यस अन्तर्गत प्रथमतः आत्मकथाको सैद्धान्तिक स्वरूपको परिचय दिने क्रममा आत्मकथाको अर्थ र परिभाषा, आत्मकथाका आधारभूत तत्त्वहरू, - जीवन भोगको वर्णन, परिवेश चित्रण, तटस्थता, पात्र, सङ्गठन र भाषाशैलीको सैद्धान्तिक परिचय दिइएको छ । साथै 'जङ्गलको मान्छे' कविता सङ्ग्रहलाई चाहिँ सङ्क्षिप्त रूपमा अध्ययन गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

वीरेन्द्रबहादुर शाह तत्कालीन श्री पाँचको सरकारको सरकारी कर्मचारी हुन् । सत्यानी राजाका छोरा भएर पनि साधारण मानिसहरू भन्ने सरकारी नोकरी गर्दै दिन बिताउने बेग्लै स्वभावका व्यक्तिका रूपमा उनलाई चिनिन्छ । साहित्यकार वीरेन्द्रबहादुर शाहभन्दा उनलाई नेपालका सार्वजनिक प्रशासनका क्षेत्रमा कुशल प्रशासनिक व्यक्तित्वका नामले परिचित गराउन सकिन्छ । उनी त्यसै क्षेत्रमा चर्चित छन् । नेपालको वनजङ्गलको विषयमा उनी ज्ञाता छन् । वीरेन्द्रबहादुरले आधा सय वर्ष नेपालको वनजङ्गलसँग नजिक रहेर बिताएका छन् । उनले प्रमुख वन अधिकृत पददेखि अञ्चलाधीश अनि राजपरिषद्को सचिव र सदस्यमा रहेर गरेका प्रशासनिक काम उल्लेखनीय छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाह पदमा बहाली रहेका समयमा आफ्ना मतहतका साना ठूला सबै कर्मचारीहरूलाई उत्तिकै माया गर्थे । नियम कानूनमा पनि राख्न सक्थे । काम भनेको जुन सुकै पनि ठूलो हुन्छ भन्दै सम्झाउँथे । उनी आफूभन्दा माथिल्ला कर्मचारीहरूको पनि आदर सत्कार र जिम्मेवारी बोध गरी कार्य गरेर सबैसँग राम्रो सम्बन्ध राख्न सक्ने व्यक्ति थिए । त्यसैले उनी सरुवा बढुवा भएर जहाँ-जहाँ गए पनि आफूलाई तुरुन्तै समायोजन गर्न सक्थे ।

आफ्नो जीवनको पूर्वाद्ध समय नेपालकै प्रशासनिक क्षेत्रमा बिताएका शाहले साहित्य सृजनामा लाग्न सकेका थिएनन् । उनको जीवनको उत्तरार्ध समयमा जागरिबाट (२०५४)

सालमा अवकास प्राप्त गरेपछि साहित्यप्रति रुचि देखाएका थिए । वीरेन्द्रबहादुर शाह 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' शीर्षकको आत्मकथात्मक कृति प्रकाशन गरी नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा आत्मकथाकारका रूपमा देखा परेका छन् ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको आत्मकथात्मक कृतिले आत्मकथाको सैद्धान्तिक तत्त्वहरूकै आधार लिएको पाइन्छ । आत्मकथाको प्रमुख तत्त्व भोगभुक्त जीवनकथा हो । विनाकथ्य कुनै पनि कृति निर्माण हुन सक्दैन । त्यसैले उनले कथ्य संयोजन गर्दा आफ्ना पुर्खाहरूको परिचय दिँदै अगाडि बढेका छन् । उनका पुर्खा राष्ट्र निर्माता श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका नातिनी विलासकुमारी शाहका पति रणभीम शाहका सन्तान थिए । रणभीमकै समयदेखि सल्यानी राजाको प्रथा चलेको थियो । उनीहरूकै सन्तति वीरेन्द्रबहादुर शाहका जिजुबाजे, बाजे, बुवा लगायत आफै पनि भएको कुरा आत्मकथामा बताउँदै छन् । बुवाहरू सल्यानी राजा थिए त जिजुबज्यै, बज्यै, तथा आमाहरू काठमाडौं उपत्यकाका राणा तथा चौतरिया भारदारका छोरी-भान्जी थिए । यस तथ्यबाट सल्यानका राजाका ससुराली काठमाडौंका राणाहरू थिए भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । ससुरालीकै नाताले र राज्यसञ्चालनका क्रमले वीरेन्द्रबहादुर शाहका पुर्खाहरू काठमाडौं आउजाउको क्रममा रम्ने रमाउने गर्दथे भन्ने कुरा वीरेन्द्रबहादुर शाह कै आत्मकथा 'मेरो पूर्ववर्ती कथा'को प्रथम खण्डको विषयबाट स्पष्ट हुन्छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले आत्मकथाको दोस्रो खण्डमा बाल्यकालको सम्झना गरेका छन् । 'मेरो बाल्यकाल' शीर्षकबाट प्रारम्भ भएको दोस्रो खण्डमा बाल्यकालदेखि वृद्ध अवस्थासम्मका लेखककै जीवन कहानी बताउँदै जाने क्रममा कथावस्तुको वृत्तकारीय ढाँचा प्रस्तुत भएको छ । दोस्रो खण्डमा आजीविकाका क्रममा घुमेका विभिन्न स्थलहरूको बयान विवरण प्रस्तुत गरेका छन् । २००६ सालमा जागिरको सुरुवात गरी उनी प्रमुख वन अधिकृतदेखि अञ्चलाधीश, चीफ कन्जरभेटर, राजपरिषदको सचिव र सदस्यसम्म बनेको उल्लेखनीय प्रसँगको चर्चा गरेका छन् ।

तेस्रो खण्डको विषयवस्तुमा गएर 'मेरो नोकरीको सुरुवात' भन्ने शीर्षक राखिएबाट यसकृतिले आत्मकथाले लिने सिलसिलेवार घटनालाई कालक्रमका आधारमा नमिलाएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहले चौथो र पाँचौं खण्डमा आफ्नो जीवन कहानीका कथावस्तुहरू प्रस्तुत गर्नको सट्टा आफूले नेपालको सार्वजनिक प्रशासनका क्षेत्रमा वन मन्त्रालयअन्तर्गत रहेर झण्डै आधा सय वर्षको समय विताएका कुरालाई बढी महत्त्व दिएका छन् । त्यस प्रसङ्गमा उनले चितवनको वन्डाभार जङ्गल र त्यस वरिपरिको बस्तीमा समस्याको रूपमा रहेको किलेरफेलिडको (जङ्गल काटेर बसोबास गराउने काम)को विरोधमा आफूले सरकारका तर्फबाट गरेका महत्त्वपूर्ण कदमहरूको उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी उनले राजपरिवारका सदस्यहरूलाई सिकारका लागि आफ्नै सक्रियतामा निर्माण गराएका विविध क्याम्पहरूको बयान गरेका छन् भने कतिपय अवस्थामा स्वदेशी तथा विदेशी मित्रहरूबाट आर्थिक सहयोग लिई चितवन राष्ट्रिय निकुन्जको निर्माण गरेका कार्यहरूको जानकारी दिएका छन् ।

त्यसैगरी नेपालको प्रकृति संरक्षणमा राजपरिवारको सदस्यहरूले खेलेको भूमिकाका बारेमा लेखक आफैँ प्रत्येक्ष साक्षी बनेर विश्लेषण गरेका छन् । हरियो वन नेपालको धन भन्ने सुक्ति सुक्तिमा मात्रै सिमित रहेकाले लेखकलाई दुःख लागेको भावना देखाउँदै वनजङ्गल अतिक्रमण रोकन के कस्ता उपायहरू गर्न सकिन्छ ? भन्ने कुरामा जनचेतना जगाउने खालका कुराहरूमा जानकारी दिने कार्य गरेका छन् । वन संरक्षणमा सामुदायिक वनविकासको निर्माणले के कस्तो भूमिका खेलेको हुन्छ ? वन क्षेत्रमा उनको कार्यकालसम्ममा भएका उपलब्धिहरू के के हुन् ? भन्ने कुराको प्रस्तुतीकरण गरेका छन् । यसबाट आत्मकथाको कथानक (जीवन भोगाइका) सिलसिलेवार घटना मात्रै नभई आत्मकथाकारले देश विदेशमा गरेका भ्रमण सेमिनार गोष्ठी आजीविकाका क्रममा प्राप्त अनुभव, साथीभाइको सामीप्यबाट सिकेका बानी, व्यवहार, आदिको संस्मरणात्मक शैलीमा नौलो प्रस्तुति दिदै कथानक निर्माण गरेकाले भोगमूलक जीवन कहानीका हिसाबले उक्त कृति सबल नै देखिन्छ ।

परिवेश चित्रणका हिसाबले वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' आत्मकथा सफल देखिन्छ । विशेषगरी सल्यान र काठमाडौंको परिवेशमा केन्द्रित उक्त आत्मकथा नेपाल, भारत, जर्मन, थाइल्यान्डसम्म फैलिएपनि पुनः काठमाडौंमा नै फर्केको छ । परिवेशका क्रममा प्रकृति चित्रण पनि यथेष्ट मात्रामा भएको छ । प्रकृतिका विविध

स्वरूपलाई मानवीकरण गर्दै रमाएका छन् । नेपालको पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकाली सम्मका भौगोलिक र प्राकृतिक विविधता यहाँ स्पष्ट भएको छ । त्यसैले परिवेश र प्रकृति चित्रणका हिसाबले यो कृति सफल छ ।

तटस्थ अभिव्यक्तिका क्रममा चाहिँ यो कृतिका केही सीमाहरू छन् । आत्मकथाकार उच्चस्तरीय परिवारमा जन्मेकाले सर्वसाधारणका दुःख, पीडा, भावना, गल्ती, कमजोरीका कुनै पनि पक्षहरूको चित्रण छैन । उच्चस्तरका मान्छेहरूमा पनि गल्ती गर्ने स्वभाव त अवश्य नै हुन्छ । आर्थिक अभाव नभए पनि अन्य नकारात्मक पक्षतर्फ ध्यान नपुऱ्याउनु सीमा पक्ष हो किनभने तटस्थ अभिव्यक्ति भनेको लेखकले भोगेका राम्रा, नराम्रा, दुःख, सुख, हर्ष, विस्मातका क्षणहरूको जस्ताको तस्तै प्रस्तुतीकरण गर्नु हो । तर यस कृतिमा लेखकका नराम्रा पक्षको कतै पनि चित्रण छैन ।

वीरेन्द्रबहादुर शाह उच्च कुलीन वर्गमा जन्मेका मानिस भएकाले सर्वसाधारणलाई आइपर्ने दुःख पीडा, अभावका स्थितिको उनलाई अनुभव नै छैन । लेखककै कमजोर पक्ष पनि कहीं उल्लेख छैन । लेखकका कार्यालयका सहकर्मी साथीहरूको पनि कृतिभर कतै पनि नकारात्मक पक्षको चर्चा नभएकाले लेखक आत्मश्लाघा, आत्मसङ्कोच समकालीन साथीहरूको भय र सामाजिक, नैतिक सीमाहरूले प्रतिबन्धित रहेको स्पष्ट हुन्छ । त्यसैले उक्त कृति तटस्थ अभिव्यक्तिका दृष्टिले प्रायः कमजोर नै देखिन्छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' शीर्षकको आत्मकथात्मक कृतिमा पात्रको विश्लेषण भने सफल छ । आत्मकथाकार आफ्नै केन्द्रीयतामा उक्त कृति निर्माण भएको छ । शाहले सहायक पात्रहरूमा आफ्ना घर परिवारका सदस्यहरू (बाबु, आमा, दिदी, बहिनी, दाजु, भाइ र अन्य) कार्यालयका साथीभाइहरूमा (कृष्णप्रसाद देवकोटा, दिनेश कोइराला) र अग्रज तथा मित्रहरू (मातृकाप्रसाद कोइराला, नीरशमशेर ज.ब.रा. भूपालमानसिंह कार्की) आदिको चर्चा गरेका छन् । यिनीहरूले आत्मकथाको घटना र प्रसङ्गलाई प्रामाणिक र आधिकारिक बनाएका छन् । भने प्रमुख पात्र शाहकै जीवन भोगको सम्पूर्ण पक्षको विवरण दिन सफल रहेकाले पात्रगत तत्त्वका आधारमा यो कृति सफल छ ।

‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’ शीर्षक आत्मकथामा जीवन भोगको वर्णनलाई सुगठित पार्ने क्रममा रैखीय ढाँचा नअँगाली वृत्तकारीय ढाँचा अँगालेको पाइन्छ । जीवन भोगका कहानीलाई क्रमैपिच्छे एकपछि अर्को बयान गरिएको छैन । संस्मरणात्मक रूपमा जुन घटना जहिले सम्झनामा आउँछ त्यसैलाई बयान गरिएको पाइन्छ । पहिलो खण्डमा त पुर्खाहरूको परिचय सँगै पारिवारिक पृष्ठभूमिको जानकारी दिएका छन् । त्यसैले संगठन खजमजिएको छैन तर दोस्रो खण्डमा जागिरे जीवनका भोगमुक्त कहानी बयान गरेर काम, कर्तव्य, अधिकारको समुचित उपयोग गरेको जानकारी दिएका छन् भने तेस्रो खण्डमा आफ्नो जागिरे जीवनको सुरुवात भएको दिन २००६ साल हो भन्ने प्रसङ्ग खुलाएका छन् । यसरी पछाडिबाट जीवनलाई सम्झदै गरेकाले यस कृतिको सङ्गठन वृत्तकारीय छ भन्ने प्रमाण भेटिन्छ ।

त्यसैगरी भाषा शैलीका दृष्टिले ‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’लाई हेर्दा प्रस्तुत कृतिमा आत्मकथाकारले सरल, सहज गद्य भाषाको प्रयोग गरेका छन् । पहिलो खण्डमा आफ्नो परिवारका सदस्यहरूमा प्रयोग हुने आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । मान्यजनसँग उच्च आदरार्थी भाषाशैली र सानालाई मध्यम आदरार्थी । जस्तै: ‘मेरा जिजुबुबा शमशेरबहादुर शाह नेपाली उचाइका खाइलाग्दा र हृष्टपुष्ट हुनुहुन्थ्यो’ ।

‘मेरी बहिनी लक्ष्मी राणाले कखरासम्म घरमै पढेकी थिइन्’ । पारिवारिक माया, ममता, प्रणय तथा मनोहारी घटना र अनुभूतिहरूको बयान सामान्य भूतकालका क्रियापदहरूको माध्यमबाट भएको छ ।

आत्मकथाकारले आफ्नो भोगमूलक जीवनकहानी बताउने क्रममा आत्मपरक शैलीमा मध्यम आदरका क्रियापदको प्रयोग गरेका छन् । जस्तै: म रोएँ, जङ्गी अड्डा पुगें । म परासी जिल्लाको वन अधिकृत थिएँ । त्यसैगरी आत्मकथाको मध्यभागतिर आत्मकथाकारले दरबारिया अतिउच्च भाषा शैलीको प्रयोग गरेका छन् । कार्यालयमा कार्यरत हुँदा आफ्ना जिम्मामा परेका काम, कर्तव्य, अधिकारलाई सम्पन्न गर्ने क्षणमा औपचारिक भाषाशैलीको आधिक्य प्रयोग गरेका छन् । जस्तै:

‘श्री पाँच महाराजाधिराज ज्ञानेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव सरकारको कृपापूर्ण निगाहबाट म वि.सं. २०५९ साल फागुन सात गतेका दिन राजपरिषद्को सदस्य पदमा मनोनित भएँ’ ।

‘श्री पाँच महेन्द्र जनप्रेमी राजा होइवक्सन्ध्यो । त्यसैले मौसूफ सरकार जहिलेसुकै राष्ट्र, राष्ट्रियता र जनताप्रति नै आफूलाई समाहित गरिवक्सन्ध्यो’ । यी बाहेक यस आत्मकथामा संस्कृत शब्द, आगन्तुक तथा भर्रा नेपाली शब्दहरूको समुचित विन्यास गरेका छन् । एकातर्फ पितृ, भ्रातृ, मातृ जस्ता संस्कृत तत्सम शब्दहरू प्रयोग भएका छन् भने कष्ट, कर्म, नेत्र, वस्तु, गृह, पञ्च जस्ता तत्सम शब्दहरू पनि छन् ।

त्यसैगरी रेडक्रस, सोसाइटी, टेलिफोन, टेलिभिजन, मोबाइल, हजाइजहाज, एफ-ओ, डी.एफ.ओ.चीफ, कन्जर्भेटर, हवाइजहाज, टाइम, लेट, टेलिस्कोप, पकेट आदि अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरूको प्रसस्त प्रयोग गरिएको छ ।

माथि उल्लिखित विविध भाषाका शब्दहरूको प्रयोगले गर्दा भाषाशैलीका दृष्टिले पनि ‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’ कृति सबल नै देखिन्छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको आत्मकथात्मक कृति ‘मेरो पूर्ववर्ती कथा’ मा आत्मकथात्मक तत्त्वहरूको प्रयोग सबल दुर्बल जे जस्तो भए पनि उनी उनको जीवनको उत्तरार्धमा साहित्यका फाँटमा उदाएका चम्किला तारा नै हुन् ।

उनको व्यक्तित्व नेपालको सार्वजनिक प्रशासनका क्षेत्रमा चर्चित छ तापनि जति छ त्यतिले सन्तोष नमानी वृद्धावस्थामा साहित्यप्रति देखाएको चासो र रुचि नै नेपाली साहित्यका लागि महत्त्वपूर्ण बनेको छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको आत्मकथात्मक कृति अन्य साहित्यकारहरूको जस्तो उच्चस्तरीय बन्न नसके पनि नेपाली आत्मकथाको इतिहासमा एउटा जीवन्त सृजना बनेको छ । उनको आत्मकथामा अनुभूतिको तीव्रता, यथार्थमूलक घटना र प्रस्तुतिको नौलो कलात्मकता छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको आत्मकथात्मक कृति 'मेरो पूर्ववर्ती कथा'मा शाहको व्यक्तिगत नालीबेली मात्र नभएर नेपाली इतिहासका रोचक घटनाहरूको दस्तावेजहरू पनि जोडिएकाले यसको ऐतिहासिक महत्त्व पनि उत्तिकै छ ।

वीरेन्द्रबहादुर शाहको आत्मकथात्मक कृति 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' मा नेपालको इतिहासलाई सघाउ पुऱ्याउने शाह वंशक्रमको नालीबेली यत्रतत्र छरिएको छ । यस किसिमको नौलो पाराको आत्मजीवनीको वृत्तान्त आजसम्म प्रकाशित भएको थिएन । त्यसैले शाहको उक्त कृति सिङ्गो नेपाली वाङ्मयको श्रीवृद्धिका लागि महत्त्वपूर्ण उपलब्धि भएको छ । शाहको दूरगामी सोचाइ र रोचक प्रस्तुति ज्यादै प्रशंसनीय छ भन्न सकिन्छ ।

यसरी साहित्यकार 'वीरेन्द्रबहादुर शाह'ले 'मेरो पूर्ववर्ती कथा' शीर्षक आत्मकथात्मक कृति र 'जङ्गलको मान्छे' गद्य कविता सङ्ग्रह दुवै कृति मार्फत नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिका लागि पहल चालेका छन् । उनले जीवनको उत्तरार्ध चरणमा नेपाली साहित्य प्रति देखाएको चासो, जोश, जाँगर तथा इच्छा ठूलो भएको मान्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ-सूचि

- असद, माजदा, गद्यकी नवीन विधाएँ, दिल्ली: ग्रन्थ अकादमी, १९८६ ई. ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद, 'मोतीरामको व्यक्तित्व र योगदान', मोती स्मृतिग्रन्थ,
काठमाडौं: नेपाली शिक्षा परिषद्, २०३९ ।
- नगेन्द्र, (सम्पा.), भारतीय साहित्यकोश, नयाँ दिल्ली: नेशनल पब्लिसिङ हाउस, १९८३ ई. ।
- पोखरेल बालकृष्ण र अन्य, (सम्पा.), नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं: ने.रा. प्र.प्र.
२०५८ ।
- प्रधान, भिक्टर, नेपाली जीवनी तथा आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना,
काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०४४ ।
- प्रसाई, नरेन्द्रराज, नारीचुली, काठमाडौं: नइ प्रकाशन, २०६३ ।
- प्रसाई, नरेन्द्रराज, ललितत्रिपुरसुन्दरी, राजधर्म, दो.सं., काठमाडौं: नइ प्रकाशन, २०६४ ।
- प्रसाद, विश्वनाथ, कला एवं साहित्य: प्रवृत्ति और परम्परा, बिहार: हिन्दी ग्रन्थ अकादमी,
१९७३ ई. ।
- शर्मा, शिवमूर्ति, हिन्दी साहित्यका प्रवृत्त्यात्मक इतिहास, इलाहाबाद: किताब महल,
१९८२ ई. ।
- शाह, वीरेन्द्रबहादुर, मेरो पूर्ववर्ती कथा, काठमाडौं: नइ प्रकाशन, २०६३ ।
- शाह, वीरेन्द्रबहादुर, जङ्गलको मान्छे, काठमाडौं: नइ प्रकाशन, २०६५ ।